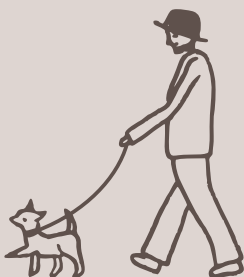
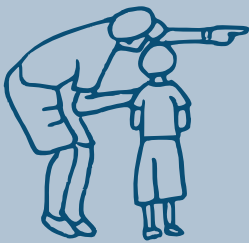

Nacionalni izveštaj o ljudskom razvoju – Srbija 2022

LJUDSKI RAZVOJ KAO ODGOVOR NA DEMOGRAFSKE PROMENE

Autori

Dragan Stanojević
Dragica Pavlović Babić
Gordana Matković
Jelisaveta Petrović
Mihail Arandarenko
Nikolas Gejli
Vladimir Nikitović
Wolfgang Luc
Željka Stamenković

Nacionalni izveštaj o ljudskom razvoju – Srbija 2022
Ljudski razvoj kao odgovor na demografske promene

Izdavač

UNDP Srbija

Urednik

Danilo Vuković

Prevod

Irena Znidaršić-Trbojević

Lektura

Vlado Đukanović

Dizajn i prelom

Bojan Stefanović, Studio Logoholik

Program Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP) i Populacioni fond Ujedinjenih nacija (UNFPA) podržali su pisanje Nacionalnog izveštaja o ljudskom razvoju – Srbija 2022. Sadržaj, analize, mišljenja i preporuke iznete u ovoj publikaciji predstavljaju isključivo stavove autora/ki i ne odražavaju nužno stavove UNDP ili UNFPA.

ISBN-978-86-7728-353-7

Predgovor

Republika Srbija je među onim zemljama u svetu čija populacija najbrže opada. U protekle dve decenije broj stanovnika Srbije se smanjio za milion i danas iznosi 6,87 miliona. Uzroci ovakvog trenda su decenije emigracije i sve niže stope rađanja. Istovremeno, stanovništvo Srbije postaje sve starije i sve urbanije. Svedoci smo sve veće koncentracije ljudi i resursa u manjem broju urbanih centara, dok u mnogim regionima ljudi nemaju dovoljno mogućnosti da rade i napreduju. Ove duboke promene, i kvantitativne i kvalitativne, stvaraju novu realnost širom zemlje, a budući razvoj će verovatno biti uslovljen i načinom na koji se društvo bude prilagođavalo demografskim promenama i reagovalo na njih.

Vlada Republike Srbije prepoznala je demografske promene kao prioritet i hrabro pokrenula nove diskusije na ovu temu, paralelno sa konkretnim ulaganjima u nekoliko ključnih oblasti – infrastrukturu, digitalnu transformaciju i obrazovanje. Nacionalni izveštaj o ljudskom razvoju ima za cilj da na nov način sagleda veoma složen skup izazova i prilika vezanih za populacione promene, čime se širi spektar mogućnosti za delovanje.

Odgovor na demografske promene tradicionalno se razume kao pitanje brojeva: da li se pad stanovništva može preokrenuti i kako? Promene se, međutim, ne odnose samo na brojeve, a nisu ni u potpunosti negativne. Pošto ljudi postaju oskudan resurs, Srbija ima priliku da na drugačiji način postavi preduslove za uspešno i produktivno društvo. Ulaganjem u ljudski kapital ona može da stvori mogućnosti kako bi svaki pojedinac dao maksimalni doprinos – ko god da je i gde god da boravi. Uz drugačije shvatanje starenja, rodnih uloga i migracija, novi pristup prilagođavanju na demografske promene trebalo bi da bude blisko usklađen sa strateškim opredeljenjem ka inovacijama i digitalnoj transformaciji. Društvo budućnosti će biti manje, urbanije, starije, bogatije i moći će da iskoristi prednosti digitalne revolucije, kao i da angažuje globalno raširen ljudski kapital u primeni novih oblika rada, privređivanja i učenja. Peti Nacionalni izveštaj o ljudskom razvoju za Srbiju, *Ljudski razvoj kao odgovor na demografske promene*, postavlja izazov smanjenja broja stanovnika u kontekst razvoja, prvi put navodeći širok spektar politika koje mogu poslužiti za njegovo rešavanje. Izveštaj nudi nove i ponekad provokativne ideje, kao što su razbijanje mitova o sve većoj dugotrajnoj emigraciji, predlog da se gradovima srednje veličine da prioritet u odnosu na ruralna područja ili pokretanje diskusija o vezama između promene stanovništva i zaštite životne sredine. Socijalna uključenost se postavlja kao suštinski deo odgovora na opadanje populacije.

UNDP i UNFPA žele da nastave saradnju sa Republikom Srbijom u vezi s ovim pitanjima. Ovaj izveštaj je deo šire investicije u razumevanje i rešavanje naizgled nemogućeg, opakog problema. On trasira ambiciozan put za transformativne promene. Otkrivajući taj put, naišli smo na dinamičan ekosistem mnogobrojnih aktera u državi, civilnom društvu, akademskoj zajednici i privatnom sektoru, zajedno sa mnoštvom inovativnih aktivnosti koje ukazuju na sposobnost Srbije da se razvija na održiviji i inkluzivniji način. Nova perspektiva predložena u ovom izveštaju rezultat je tih partnerstava, a nadamo se da će nalazi i preporuke biti relevantni i za mnoge druge zemlje u svetu koje su već zainteresovane da uče iz aktivnosti preduzetih u Republici Srbiji. Uporedo sa digitalnom i zelenom transformacijom, demografska tranzicija će oblikovati globalnu budućnost.

Želimo da se zahvalimo svima koji su učestvovali na ovom putovanju i nadamo se da će ovaj izveštaj podstaći mnoge produktivne diskusije u budućnosti.

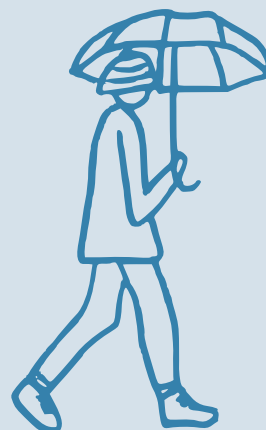
Fransin Pikap
Stalna predstavica
Program Ujedinjenih nacija za razvoj u Srbiji

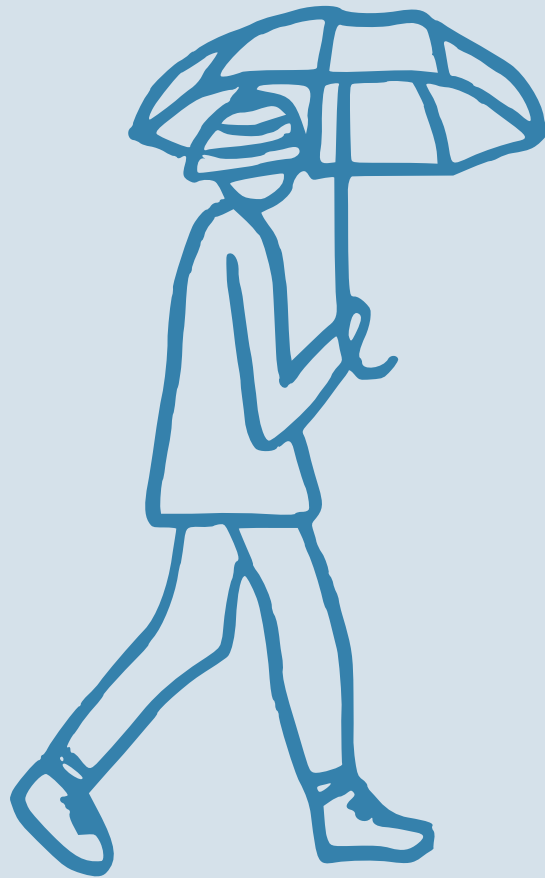
Džon Kenedi Mosoti
Direktor za Srbiju
Populacioni fond Ujedinjenih nacija

Višeslojna priroda depopulacije u Srbiji – noviji trendovi i izgledi

Vladimir Nikitović

1	Aktuelni demografski izazovi	54
1.1	Promena broja stanovnika u Srbiji	54
1.1.1	Opšti trendovi	54
1.1.2	Regionalne razlike u distribuciji stanovništva	55
1.2	Starenje stanovništva	56
1.3	Kriza rađanja	57
1.4	Niske stope doživljenja	58
1.5	Kontinuirano odseljavanje u inostranstvo i unutrašnji disbalans migracionih tokova	58
1.5.1	Međunarodne migracije	58
1.5.2	Unutrašnje migracije	59
1.6	Kriza izazvana pandemijom kovida-19 – prvi zaključci	60
1.7	Ljudski kapital – izražene razlike na podnacionalnom nivou	62
1.7.1	Obrazovna struktura stanovništva	62
1.7.2	Indeks ljudskog razvoja na podnacionalnom nivou	62
2	Scenariji populacione dinamike – fertilitet, mortalitet i migracije u 21. veku	65
2.1	Osnovni scenario	65
2.1.1	Pretpostavka o fertilitetu	66
2.1.2	Pretpostavka o mortalitetu	66
2.1.3	Pretpostavka o migracijama	66
2.2	Scenario visokog fertiliteta	67
3	Dugoročni pregled osnovnih demografskih indikatora – okvir za delovanje u domenu javnih politika	68
3.1	Osnovni scenario – najverovatnija budućnost	68
3.2	Između poželjne i fiktivne budućnosti – scenariji visokog fertiliteta i nulte migracije	71
3.3	Smernice za kreatore javnih politika	72

POGLAVLJE 2

Višeslojna priroda depopulacije u Srbiji – noviji trendovi i izgledi

Vladimir Nikitović

1. Aktuelni demografski izazovi

Veoma niske ili negativne stope rasta broja stanovnika spadaju u demografska pitanja od najvećeg značaja u svim zemljama razvijenog sveta. Rast broja stanovnika u Evropi najniži je među svim glavnim regionima sveta, pri čemu se očekuje da će se evropska populacija, za razliku od globalne, postepeno smanjivati do kraja ovog veka (Van Nimwegen, 2013; United Nations, 2019b). Iako broj stanovnika u zemljama EU-27 i dalje raste, mada prilično sporo, uz očekivanje da stopa pređe u negativnu posle 2050. godine (Eaton, 2019), u 13 država članica EU već se beleži pad ukupnog broja stanovnika; četiri se graniče sa Srbijom (Hrvatska, Bugarska, Mađarska, Rumunija) i sve su pogođene negativnom stopom promene broja stanovnika. Padu broja stanovnika u Hrvatskoj, Bugarskoj i Rumuniji doprineo je uglavnom negativni prirodni priraštaj, ali i neto emigracija, dok je u Mađarskoj isključivi uzrok veći broj umrlih nego rođenih. U svim ovim zemljama osim Mađarske do 2050. godine se očekuje pad za više od 15 odsto, što je najveća vrednost u svetu prema Odeljenju za stanovništvo Ujedinjenih nacija (UN, 2019b).

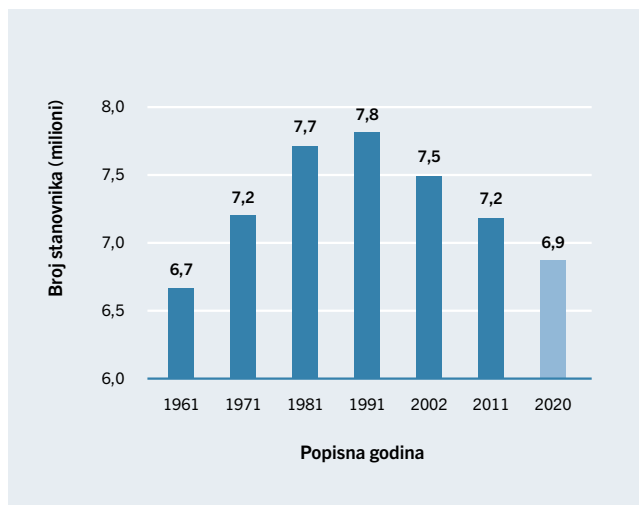
1.1 Promena broja stanovnika u Srbiji

1.1.1 Opšti trendovi

Broj stanovnika na sadašnjoj teritoriji Republike Srbije⁹ kontinuirano je rastao u vreme bivše Jugoslavije (1945–1991). Međutim, od njenog raspada počeo je da opada, što pokazuju rezultati Popisa stanovništva 2002. i 2011. godine. Otuda je broj stanovnika Srbije bio gotovo jednak 1971. i 2011. godine i iznosio je oko 7,2 miliona (slika 1). Međutim, zbog činjenice da je 2011. stanovništvo bilo značajno starije nego 1971. godine i zbog trenda smanjenja broja stanovnika, pitanje depopulacije se u ovom veku nalazi visoko na spisku prioriteta kreatora javnih politika u Srbiji.

Čini se, ipak, da je trend opadanja (1991–2020) bio sporiji u odnosu na trend rasta (1961–1981). Najnovija zvanična procena sugerise da se u poslednje tri decenije ukupan broj stanovnika nastanjenih u Srbiji smanjuje ujednačenim tempom – oko 300 hiljada ljudi po deceniji. Međutim, ako bi se uračunao i nesumnjivo negativan bilans međunarodnih migracija u periodu 2011–2020. godine, o kome nema zvaničnih podataka, procenjeni broj stanovnika od 6.871.547 na kraju 2020. godine svakako bi bio manji (SORS, 2021a).

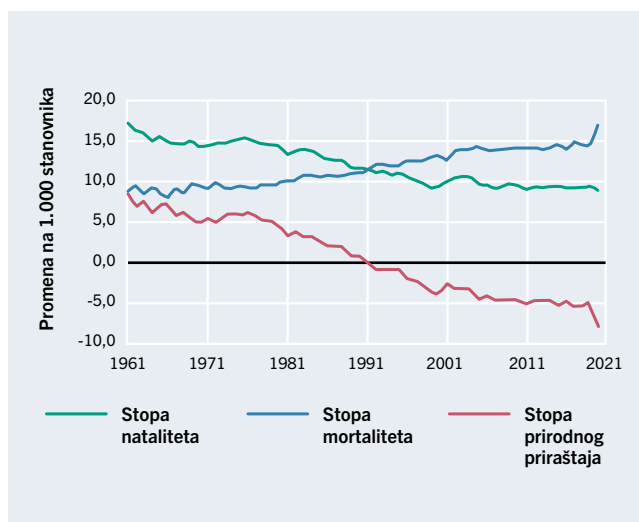
Obe komponente promene broja stanovnika – prirodni priraštaj i migracije – uzrokovale se trend smanjenja ukupne populacije Srbije, pri čemu je prva komponenta vremenom postajala sve značajni-

Slika 1. Promena broja stanovnika u Srbiji prema podacima popisa stanovništva 1961–2011. i procena za 2020. godinu

Izvor podataka: SORS (2021a)

ja. Stopa prirodnog priraštaja prvi put je dostigla negativnu vrednost 1992. godine i od tada je u kontinuiranom padu, sa prosečnom godišnjom vrednošću od -5,4 na 1.000 stanovnika u periodu 2017–2019. godine i najvišom vrednošću od -8,0 u 2020. godini, što je bila prva godina pandemije kovida-19 (slika 2).

Slika 2. Stopa prirodnog priraštaja u Srbiji, 1961–2020. godine

Izvor podataka: SORS (2021a)

⁹ U ovom izveštaju, stanovništvo Srbije ne obuhvata stanovništvo Kosova i Metohija zbog problema sa dostupnošću podataka (sve reference na Kosovo tumače se u skladu sa Rezolucijom 1244 Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija (1999)). Republički zavod za statistiku Srbije ne izrađuje demografsku statistiku za taj region od 1998. godine, a podaci za period 1990–1997. godine ne smatraju se pouzdanim (Penev, 2002).

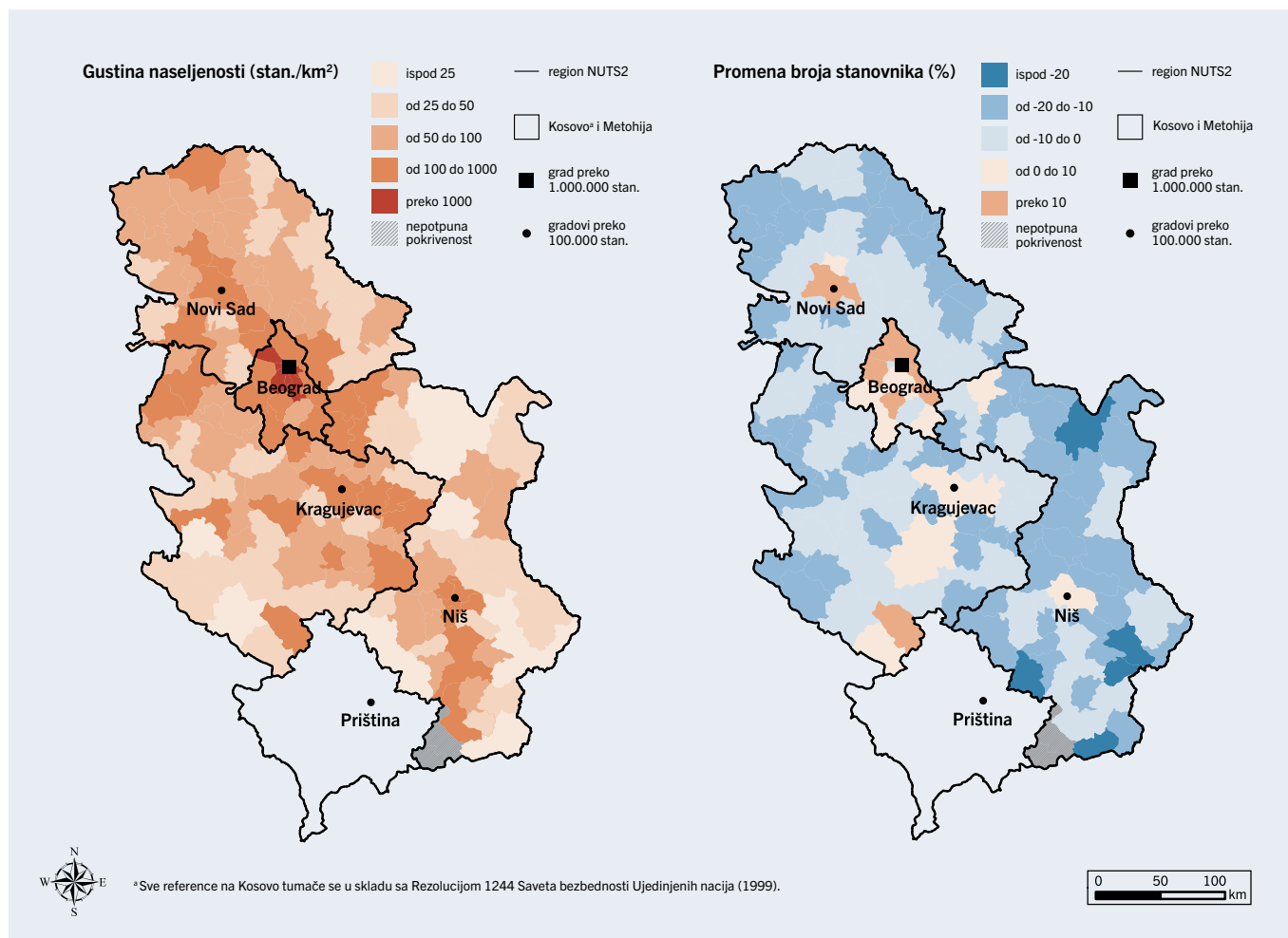
Sve veći negativan uticaj prirodnog priraštaja na ukupan broj stanovnika Srbije od 1992. godine samo je delimično ublažen skromnim pozitivnim migracionim saldom do 2000. godine. Međutim, ta neto imigracija tokom ratova devedesetih godina prošlog veka u regionu bivše Jugoslavije imala je kontroverzan efekat na ukupno stanovništvo Srbije. To je bio specifičan rezultat velikog priliva izbeglica iz regiona Jugoslavije, s jedne strane, i nešto nižeg migracionog odliva stanovništva iz zemlje, s druge strane. Shodno prirodni njihovih pokretača, ta dva toka značajno su se razlikovala u starosnim obrascima – u odnosu na doseljene, među odseljenima su dominirali mladi. Posledično, starosna struktura migracionog bilansa doprinela je povećanju medijalne starosti ukupnog stanovništva Srbije (Penev, 2006; Nikitović & Lukić, 2010).

Štaviše, smanjenju ukupnog broja stanovnika u zemlji početkom 21. veka počeo je, pored negativnog prirodnog priraštaja, da doprinosi i negativan migracioni bilans. Migracije su u tom padu učestvovala sa najmanje 15%, a najviše 26% u periodu između popisnih godina 2002. i 2011. (Nikitović et al., 2015: 101). Trend neto emigracije se, prema novijim procenama, nastavio i posle 2011. godine (UNFPA Serbia, 2019; Nikitović, 2019).

1.1.2 Regionalne razlike u distribuciji stanovništva

Prosečna gustina naseljenosti u Srbiji (oko 93 st./km²), prema Popisu 2011. godine, skoro je dvostruko veća od svetskog proseka (oko 50 st./km²), ali je tipična za zemlje južne i istočne Evrope. Ona je na sličnom nivou kao u susednim zemljama – nešto viša nego u Hrvatskoj, Bugarskoj i Rumuniji, a nešto niža nego u Mađarskoj ili Sloveniji. Međutim, prostorna distribucija stanovništva u zemlji je izrazito neravnomerna. Gustina naseljenosti u regionima Vojvodine (89), Šumadije i Zapadne Srbije (77) te Južne i Istočne Srbije (60) niža je od nacionalnog proseka, dok je u regionu glavnog grada (Beograda) nekoliko puta viša, sa prosekom od 514 st./km² i najvišom vrednošću od 18,8 hiljada stanovnika po km² u najužem gradskom jezgru. Istovremeno, oko 43% ukupnog stanovništva Srbije živi u zoni guste naseljenosti, koja obuhvata 20% teritorije zemlje (slika 3a).

Regionalne razlike u stopi promene broja stanovnika u Srbiji veoma su izražene od raspada bivše Jugoslavije. U periodu 1991–2002. godine, dva severna regiona – Beogradski region (koji se poklapa sa

Slika 3. Gustina naseljenosti 2011. godine (a) i promena broja stanovnika u periodu 2002–2011. godine (b), po jedinicama lokalne samouprave u Srbiji.

Preuzeto iz: Arsenović i Nikitović (2022).

glavnim gradom) i Region Vojvodine – imala su pozitivnu stopu promene broja stanovnika, a dva južna regiona – Region Šumadije i Zapadne Srbije (SZS) te Region Južne i Istočne Srbije (JIS) – negativnu. Najveći deo rasta na severu rezultat je migracionog priliva, posebno u Regionu Vojvodine, gde se do kraja devedesetih godina nastanilo oko 48% izbeglica iz bivših jugoslovenskih republika (Lukić i Nikitović, 2004; Nikitović i Lukić, 2010).

Beogradski region je bio jedini koji je imao pozitivnu stopu promene broja stanovnika u zemlji između poslednje dve popisne godine – 2002. i 2011. To je isključivo bio rezultat pozitivnog salda unutrašnjih migracija, podstaknutih atraktivnošću metropolitanskog područja Beograda (Nikitović et al., 2015). Međutim, evidentne su i razlike između opština unutar ovog regiona, posebno između centralnih i perifernih (slika 3b). Štaviše, detaljniji pogled na podregionalni nivo zemlje ukazuje na samo nekoliko „ostrva“ koja su u periodu između popisnih godina 2002. i 2011. zabeležila rast ukupnog broja stanovnika. To su najveći gradovi u zemlji, koji predstavljaju centre regiona – NSTJ¹⁰ nivo 2, opštine na jugozapadu zemlje, pretežno naseljene Bošnjacima – jednom od malobrojnih etničkih grupa u zemlji kod koje je stopa ukupnog fertiliteta (SUF)¹¹ i dalje znatno iznad nivoa proste reprodukcije (Rašević 2015), i Kraljevo, kao opština sa najvećim udelom interno raseljenih lica iz Regiona Kosova i Metohije (Nikitović et al., 2015). Najviši rast (iznad 10 odsto) odnosi se na opštine Beogradskog regiona, centar Regiona Vojvodine (Novi Sad) i Novi Pazar – najveću opštinu koju naseljava bošnjačka etnička zajednica (slika 3b). Gradovi Beograd i Novi Sad sedišta su glavnih univerziteta u zemlji. Osim toga, ta dva grada su finansijski, administrativni, ekonomski i kulturni centri i spajaju se u jedinstveno, brzorastuće metropolitansko područje (up. Antonić, 2021).

Kontinuirane unutrašnje migracije iz viših u niže krajeve, ili sa juga na sever, u proteklih sedam decenija takođe su dovele do polne ne-

ravnoteže stanovništva u optimalnom reproduktivnom periodu na nivou naselja u zemlji. Uopšteno posmatrano, regionu u kojima je više muškaraca nego žena starosti 20–39 godina su siromašni, planinski i uglavnom pogranični, dok su područja u kojima je više žena nego muškaraca iz iste starosne grupe pretežno gradska i nizijska (Nikitović, 2016a).

1.2 Starenje stanovništva

Kao i u skoro svim evropskim zemljama, u Srbiji stanovništvo stari usled nedovoljnog rađanja i produženja očekivanog trajanja života (Kupiszewski et al., 2012). U skorije vreme, na taj proces utiče i sve izraženiji trend emigracije, uporedo sa povratkom penzionisanih pripadnika bebi-bum generacija iz inostranstva (Nikitović, 2019). Povećanje medijalne starosti stanovništva je dugoročna tendencija započeta pre više decenija, koja se manifestuje kroz trend rasta starijeg stanovništva (65 i više godina), odnosno opadanja stanovništva radnog uzrasta. Prema uobičajenim indikatorima starenja stanovništva, Srbija je 2019. godine bila na nivou zemalja EU-27 ili nešto iznad njihovog proseka, sa medijalnom starošću od 43,4 godine, indeksom starenja¹² od 1,11 i udelom starijih (65+) od 21,4% u ukupnom stanovništvu. Ona nije među demografski najstarijim zemljama u Evropi zbog nižeg udela starijeg (65+) i posebno najstarijeg stanovništva (80+) nego u zemljama sa sličnim, niskim udelom mladih (0–19), kao što su Nemačka ili mediteranske zemlje – Italija, Grčka, Portugalija i Španija. U tom pogledu, najbližnja je svojim susedima – Hrvatskoj i Bugarskoj.

Tabela 1 ilustrativno prikazuje kontinuirani proces starenja stanovništva Srbije u protekle tri decenije, koji je 2019. godine doveo do višeg udela starijeg nego mladog stanovništva. Očekivano, žensko stanovništvo je starije od muškog zbog dužeg očekivanog trajanja života,

	1991.			2019.		
	Ukupno	Muško	Žensko	Ukupno	Muško	Žensko
Starosna grupa – udeo u ukupnom stanovništvu (%)						
0–19	25,4	26,5	24,3	19,4	20,5	18,3
20–64	62,6	63,3	62,0	59,2	60,7	57,8
65 i više	12,0	10,1	13,7	21,4	18,9	23,9
80 i više	2,1	1,7	2,4	4,7	3,7	5,7
Indikatori starenja stanovništva						
Medijalna starost	37,7	36,6	38,8	43,4	42,0	44,8
Indeks starenja	0,47	0,38	0,56	1,11	0,92	1,30
Koeficijent zavisnosti starijih ¹³	0,19	0,16	0,22	0,36	0,31	0,41

Tabela 1. Glavne starosne grupe i indikatori starenja stanovništva u Srbiji 1991. i 2019. godine

Izvor: SORS (2021a); proračuni autora za 2019. (zvanična procena korigovana za neto emigraciju u periodu 2011–2019)

¹⁰ Nomenklatura statističkih teritorijalnih jedinica – NSTJ.

¹¹ Stopa ukupnog fertiliteta u određenoj godini definiše se kao ukupan broj dece koju bi rodila svaka žena pod uslovom da živi do kraja svog reproduktivnog perioda i rađa u skladu sa postojećim specifičnim stopama fertiliteta po starosti.

¹² Indeks starenja – odnos broja starijih (65 i više godina) i broja mladih osoba (0–19 godina).

¹³ Koeficijent zavisnosti starijih – odnos broja starijih osoba (65 i više godina) i broja ljudi u radnom dobu (20–64 godine).

posebno u starijem uzrastu, što je tipično za razvijene regione sveta (Devedžić i Stojilković, 2012).

Od četiri regiona u Srbiji, Region Južne i Istočne Srbije ima najvišu medijalnu starost od 44,1 godinu, dok je njegova najstarija oblast (Zaječarska) 2019. dostigla 47,8 godina (SORS, 2021a). To je rezultat dva faktora – ovaj region je zabeležio najveći pad u stopi ukupnog fertiliteta, a neke od njegovih oblasti su posebno snažno pogođene prvim posleratnim talasom emigracije „gastarbajtera“ u Zapadnu Evropu, od kraja šezdesetih do osamdesetih godina prošlog veka. Taj rani talas emigracije, koji se sastojao od pripadnika bebi-bum generacije, sada ponovo utiče na starosnu strukturu stanovništva u tradicionalnim emigracionim područjima kroz povratak penzionisanih radnika. Uopšteno posmatrano, ta područja su tipično ruralna i manje razvijena u poređenju sa drugim delovima zemlje (Penev i Predojević-Despić, 2012; Nikitović et al., 2015).

1.3 Kriza rađanja

Kriza rađanja u Srbiji se manifestuje u višedecenijskom nedovoljnom rađanju, do čega dovode odlaganje rađanja prvog deteta za sve kasniji uzrast, nizak udeo dece viših redova rađanja, sve veći udeo žena bez dece u svim reproduktivnim uzrastima, uključujući trajnu bezdetnost, i veoma visoka stopa ukupnih indukovanih abortusa.

Fertilitet niži od potrebnog za „zamenu generacija“ nastupio je u Srbiji još krajem pedesetih godina 20. veka. Tome je prethodio mnogo kraći period posleratnog bebi-buma nego u većini evropskih zemalja, uprkos istim opštim pokretačima pada fertiliteta, kao što su usvajanje novih normi i vrednosti i rastući udeo žena u radnoj snazi (Kupiszewski et al., 2012). Već 1971. godine beleži se stopa ukupnog fertiliteta niža za 15 procenata od nivoa zamene. Interakcija nekoliko faktora proizvela je tako karakterističan obrazac fertiliteta tokom perioda socijalističke Jugoslavije: rana liberalizacija prava žena na abortus, brza sekularizacija i industrijalizacija dominantno ruralnog srpskog društva i rano širenje individualizma kao zapadnog načina života u brzorastućim gradovima u poređenju sa zemljama Istočnog bloka (Nikitović et al., 2019).

Sledeći oštriji pad periodske stope ukupnog fertiliteta¹⁴ u Srbiji počeo je krajem osamdesetih godina (Nikitović, 2016b). Iako se mogao očekivati oštriji pad zbog ratova i institucionalne krize tokom devedesetih godina, stopa ukupnog fertiliteta u Srbiji nije dostigla najniži nivo kakav je zabeležen u većini bivših socijalističkih država u Evropi nakon 1990. godine. Štaviše, ambijent ratova i krize mogao bi da bude razlog koji je doprineo održavanju tradicionalnih vrednosti u vezi sa porodicom i rađanjem (Sardon, 2001; Rašević, 2004; Petrović, 2011).

Periodska stopa ukupnog fertiliteta u Srbiji varira između 1,4 i 1,5 od 2005. godine. S druge strane, većina zemalja koje su pripadale grupi sa najnižim fertilitetom nedavno je zabeležila rast ove stope (npr. Slovenija, Letonija i Mađarska su premašile 1,5, a Češka je čak

dostigla 1,7), što bi se moglo objasniti očekivanim usporavanjem „tranzicije ka odlaganju rađanja“, tj. tranzicije od mlađeg ka starijem uzrastu rađanja (Goldstein et al., 2009). Iako je ta tranzicija u Srbiji počela gotovo u isto vreme kao u zemljama sa najnižim fertilitetom, Srbija danas zaostaje za njima po prosečnoj starosti pri rođenju prvog deteta. To sugerise da bi periodska stopa ukupnog fertiliteta mogla da počne da raste kada se odlaganje uspori. Ipak, može se očekivati da će kohortna stopa završenog fertiliteta opadati usled kasnijeg rađanja (Kohler et al., 2002). Popis stanovništva 2011. pokazao je da se završio dugi period stabilnosti ovog indikatora u Srbiji, jer je prosečan broj živorođene dece u kohortama žena koje su se 2011. godine približavale kraju svog reproduktivnog perioda značajno opao – sa 1,80 na 1,55 (Rašević i Galjak, 2022).

Od kraja osamdesetih godina u Srbiji su stope fertiliteta žena mlađih od 25 godina počele naglo da opadaju, a kod žena starijih od 30 godina da rastu, mada sporijim tempom (Nikitović et al., 2019). Usled toga je u periodu od 1991. do 2020. godine prosečna starost pri rođenju deteta porasla sa 25,9 na 30,1 godinu, a isti indikator pri rođenju prvog deteta sa 23,9 na 28,8 godina. Osim toga, starosna grupa 30–34 godine trenutno ima najvišu stopu fertiliteta prvi put u poslednjih 60 godina, mada na to najviše utiču samo dve najveće oblasti čija su sedišta Beograd i Novi Sad.

Odlaganje rađanja prvog deteta je značajan faktor koji utiče na nisku stopu fertiliteta, što danas izaziva zabrinutost u mnogim evropskim zemljama (Schmidt et al., 2012). Na promenu u kumulativnom fertilitetu po starosti u Srbiji znatno je više uticao sve veći udeo žena koje nisu rađale nego reproduktivni obrazac onih koje jesu (Penev i Stanković, 2021). Porast bezdetnosti je uglavnom uzrokovan odlaganjem rađanja prvog deteta, ali i povećanjem trajne bezdetnosti žena u kasnijim reproduktivnim godinama (Rašević, 2015). Opšta stopa bezdetnosti¹⁵ u Srbiji bila je relativno stabilna do 1991. godine (30,1%), kada je počela intenzivno da raste i dostigla 41,6% u 2011. i 43,4% u 2020. godini. Već visok udeo žena bez dece starosti 30–34 godine prema Popisu 2011. (30,6%) porastao je za 20% do 2020. godine (36,5%). Isti indikator porastao je za čak 30% u starosnoj grupi 45–49 godina i ukazuje na trajnu bezdetnost kod 13,8% žena (Penev i Stanković, 2021).

Nezaposlenost, produženo školovanje, nerešeno stambeno pitanje, nizak životni standard, problemi u čuvanju dece te osećanje neizvesnosti i društvena anomija bez sumnje imaju važnu ulogu u odluci o odlaganju roditeljstva u Srbiji (Rašević i Galjak, 2022; up. Stanojević, 2021).

Višedecenijski fenomen nedovoljnog rađanja glavni je uzrok smanjenja i starenja stanovništva u Srbiji. On utiče na ove procese i posredno, jer se smanjuje populacija žena u fertilnom periodu, posebno onih u godinama optimalnog fertiliteta. Tako je broj žena starosti 20–44 godine u Srbiji opao sa 1.185.982 na 1.057.035 (za 11%), a žena starosti 20–34 godine sa 702.107 na 578.863 (za 17,5%) u periodu od samo devet godina – od 2011. do 2020. (SORS, 2021a).

¹⁴ Periodska stopa ukupnog fertiliteta odražava zbir živorođenih u svim starosnim grupama fertilnih žena u datom periodu (najčešće tokom jedne godine), a kohortna stopa ukupnog fertiliteta zbir živorođenih u jednoj kohorti (generaciji) žena tokom celog njenog reproduktivnog doba.

¹⁵ Udeo žena bez živorođene dece u ukupnoj populaciji žena starosti 15–49 godina.

1.4 Niske stope doživljenja

Zbog komparativno niske dugovečnosti stanovništva, Srbija nije na samom vrhu liste demografski najstarijih zemlja u Evropi. Na to utiču nisko očekivano trajanje života u starijim uzrasnim grupama, ali i visoke stope mortaliteta relativno mladih ljudi, manja poboljšanja očekivanog trajanja života kod žena nego kod muškaraca te visok predupredivi i preventabilni mortalitet.

Stanovništvo Srbije beleži izrazito povećanje očekivanog trajanja života živorođenih ($e0$)¹⁶ od 1961. godine zahvaljujući unapređenju sistema zdravstvene zaštite; to je doprinelo smanjenju mortaliteta u mlađem uzrastu, posebno smrtnosti odojčadi i dece mlađe od pet godina. Ipak, $e0$ u Srbiji karakterišu periodi stagnacije ili malih poboljšanja posle 1970. godine. Ako isključimo pandemijsku 2020. godinu, aktuelni nivo $e0$ za oba pola od 75,7 godina (2019) svrstava Srbiju u grupu država sa najnižim $e0$ u Evropi, uključujući susedne Mađarsku, Rumuniju i Bugarsku, a na globalnom nivou u grupu zemalja sa srednjim nivoom dohotka (SORS, 2021a; Eurostat, 2021a; UN, 2019b).

Razlika u $e0$ između Srbije i proseka za zemlje EU-27 iznosila je 2019. godine 5,7 godina za žene i 5,4 godine za muškarce. Međutim, razlike su značajno veće ako se u obzir uzme poređenje sa zemljama koje su ostvarile najbolje rezultate u smanjenju mortaliteta. Očekivano trajanje života živorođenih muškaraca iznosilo je 2019. godine više od 82 godine u Švajcarskoj, više od 81 godinu na Islandu, u Švedskoj, Italiji i Norveškoj, dok je za žene bilo više od 86 godina u Španiji te 85 godina u Francuskoj, Švajcarskoj i Italiji (Eurostat, 2021a). Ipak, očekivano trajanje života muškaraca u Srbiji više je nego u većini zemalja Istočne Evrope i na sličnom je nivou kao u Slovačkoj i Poljskoj. Kada je reč o očekivanom trajanju života žena, samo nekoliko zemalja (Rusija, Ukrajina, Belorusija i Moldavija) zaostaje za Srbijom (United Nations, 2019b).

Stopa smrtnosti odojčadi¹⁷ u Srbiji bila je dvostruko viša od prosečne stope u Evropi u periodu 1960–1965. godine (SORS, 2021a; United Nations, 2019b). I pored izuzetnih rezultata ostvarenih u poslednjih šezdeset godina, sadašnja stopa od 4,8 smrtnih ishoda na 1.000 živorođenih u Srbiji ukazuje na sporiji socio-ekonomski razvoj nego u mnogim evropskim zemljama i daleko je od proseka za zemlje EU-27, koji je iznosio 3,4 u 2019. godini (Eurostat, 2021a).

Opšta stopa mortaliteta od 14,7 u Srbiji spada u tri najviše u Evropi prema proseku za period 2017–2019. godine (Eurostat, 2021a). To je samo delimično rezultat visokog udela starijih, dok je drugi uzrok tesno povezan sa kvalitetom i dostupnošću blagovremene i delotvorne zdravstvene zaštite, što posebno pogađa relativno mlade ljude (Galjak, 2018). Ne iznenađuje to što očekivano trajanje života lica starih 65 godina u Srbiji već tri decenije stagnira (Devedžić i Stojilković, 2012), pa je 2019. godine dostiglo samo 16,2 godine. Prema ovom indikatoru dugovečnosti stanovništva Srbija je na sa-

mom dnu evropske liste i daleko je od proseka za zemlje EU-27, koji iznosi 20,2 godine (Eurostat, 2021a).

S obzirom na poznatu korelaciju između nivoa smrtnosti i BDP-a po stanovniku, današnji obrasci mortaliteta u Srbiji odražavaju jedinstvenu kombinaciju faktora iz tri zasebna perioda – perioda komunizma, perioda ratova i raspada bivše Jugoslavije devedesetih godina prošlog veka i novijeg perioda, u kom se zdravstveni sistem nije prilagodio potrebama mnogo veće populacije starijih ljudi u odnosu na vreme kada je uspostavljen (Rašević i Galjak, 2022). Srbija tek treba da pređe put od visokog do niskog mortaliteta od kardiovaskularnih uzroka, koji je danas veoma visok, čak i među sredovečnim stanovništvom (Marinković, 2012). Zbog toga ta grupa uzroka smrti najviše doprinosi mortalitetu koji se mogao izbeći, dok je karcinom pluća najveći pojedinačni uzrok smrti među svim uzrocima smrti koji su se mogli izbeći u Srbiji (Galjak, 2018). Područja zemlje sa visokim predupredivim i preventabilnim mortalitetom, koji je najizraženiji u Istočnoj Srbiji, poklapaju se sa područjima koja karakteriše visok udeo starijeg stanovništva, a koja su tipično ruralna, zabačena i brdovita, sa lošom infrastrukturom, što ima veliki uticaj na blagovremeno pružanje delotvorne zdravstvene zaštite. U budućnosti će napredak u prevazilaženju preranog mortaliteta biti ostvaren uz dalji privredni razvoj. Međutim, privredna stagnacija u skorijem periodu znači da će biti teško uhvatiti korak sa najrazvijenijim evropskim zemljama i približiti im se. Unapređenje kvaliteta zdravstvenog sistema i promena nezdravih životnih navika u opštoj populaciji ide u korak sa privrednim rastom, ali se mnogo može postići mudrom politikom i posebnim programima, naročito kada je reč o dugoročnom problemu preventabilne smrti (Rašević i Galjak, 2022; up. Stamenković, 2021).

1.5 Kontinuirano odseljavanje u inostranstvo i unutrašnji disbalans migracionih tokova

1.5.1 Međunarodne migracije

Srbija je tipična zemlja emigracije,¹⁸ sa zanemarljivim prilivom stranih državljana. Stoga se saldo međunarodnih migracija suštinski svodi na razliku između broja emigranata i povratnika, koji su u oba slučaja državljani Srbije. Pritom, određeni deo sadašnjih povratnika predstavljaju penzionisani „gastarbajteri“ iz prvog velikog talasa emigracije, koji je počeo sredinom šezdesetih godina (Lukić et al., 2013).

Iako su građani Srbije u emigraciji, ili u širem smislu pripadnici srpske dijasporne, rasprostranjeni po celom svetu (Stanković, 2014; Bauranov i Lin, 2021), EU je ubedljivo najznačajnije odredište naših državljana, posebno u skorije vreme. Ipak, procene brojnosti

¹⁶ Očekivano trajanje života živorođenih odražava opšti nivo smrtnosti stanovništva. Ovaj indikator sumira obrazac mortaliteta koji važi u svim starosnim grupama – deca i adolescenti, odrasli i stariji. To je prosečan broj godina koji se očekuje da će novorođenče doživeti ako postojeće stope mortaliteta nastave da važe.

¹⁷ Stopa mortaliteta odojčadi je verovatnoća da dete rođeno u određenoj godini ili periodu umre pre navršene jedne godine, ako važe specifične stope mortaliteta po starosti za taj period. Stopa mortaliteta odojčadi je verovatnoća smrtnosti izvedena iz tablica smrtnosti i izražena kao stopa umrle odojčadi na 1.000 živorođenih.

¹⁸ Jedini skoriji period intenzivne imigracije bile su devedesete godine prošlog veka, kada je oko 618 hiljada ljudi iz bivših jugoslovenskih republika, uglavnom Srba iz Bosne i Hercegovine i Hrvatske, našlo utočište u Srbiji do 1996. godine, a od kojih se oko 380 hiljada nastanilo u zemlji do 2002. godine (Nikitović i Lukić, 2010).

državljana Srbije u emigraciji veoma se razlikuju u zavisnosti od definicija i metoda istraživanja, ali i od kvaliteta korišćenih izvora podataka. Poslednji Popis stanovništva (2011) obuhvatio je samo 313 hiljada državljana Srbije koji su bili van zemlje duže od jedne godine (Stanković, 2014). S druge strane, najnovija procena alternativnog tipa, zasnovana na naprednoj analizi korišćenja društvenih mreža, pokazala je da je 2020. godine više od 850 hiljada državljana Srbije živelo u 82 zemlje sveta (Bauranov i Lin, 2021). Ova vrednost je mnogo bliža proceni Ujedinjenih nacija, u kojoj se navodi da je sredinom 2020. godine oko milion državljana Srbije živelo u inostranstvu (United Nations, 2020). Smatramo da je stvarni broj emigranata iz Srbije bliži ovoj višoj vrednosti, s obzirom na poznata ograničenja popisne metodologije¹⁹ (Reynaud, Nikitović i Tucci, 2017).

Samo nekoliko studija je ponudilo procenu godišnjih migracionih priliva i odliva u Srbiju odnosno iz Srbije u skladu sa definicijama Ujedinjenih nacija (UN) i Uredbom EK broj 862-2007 (Kupiszewski et al., 2012; Lukić et al., 2013; UNFPA Serbia, 2019; Nikitović, 2019). One se zasnivaju na migracionoj statistici zemalja koje predstavljaju glavna odredišta državljana Srbije. Osnovno ograničenje takvih procena je metodološke prirode. U praksi nije moguće prikupljati statistički relevantne podatke iz svih odredišnih zemalja, bilo zato što nisu dostupni, bilo zato što su upitnog kvaliteta. Ovo drugo je česta pojava u zemljama u kojima državljani Srbije čine veoma mali deo imigranata. Pored toga, duže vremenske serije podataka o migracionim tokovima nisu dostupne zbog čestih promena granica Srbije u periodu 1991–2008. godine.

Rezultat toga je vremenska serija podataka kraća od jedne decenije, što bitno utiče na kvalitet zaključaka o trendovima međunarodnih migracionih tokova u odnosu na sadašnju teritoriju Srbije. Najzad, dobro je poznato da se broj objavljenih imigranata često veoma potcenjuje u izveštajima zavođa za statistiku, posebno u najpopularnijim odredišnim zemljama. Ovaj faktor dobija na značaju sa rastom udela kratkoročnih migracija u ukupnim migracionim tokovima.

S obzirom na navedena ograničenja statistike tokova migracija, oslonili smo se na jedan izvor kao najbolju moguću aproksimaciju bilansa migracionih tokova između Srbije i najvažnijih odredišnih zemalja – godišnji „presek“ (na dan 31. 12. svake godine) administrativnih statističkih podataka o važećim dozvolama boravka u trajanju od najmanje 12 meseci koje su izdate državljanima Srbije u zemljama EU i EFTA (Eurostat, 2021a). Nedavno objavljeni izveštaj o proceni salda međunarodnih migracija za Srbiju, koji su izradili Republički zavod za statistiku i UNFPA Srbija (2019), poslužio je za usklađivanje i korekciju numeričkih vrednosti dobijenih iz raznorodnih skupova podataka o strancima koji su dostupni iz različitih nacionalnih izvora, uključujući i migracije naših državljana u velike zemlje van EU. Ukupan migracioni bilans Srbije u periodu između 30. 9. 2011. godine (dan Popisa) i 31. 12. 2020. godine, u skladu sa konceptom uobičajenog boravišta, koji je primenjen u

Popisu 2011, procenjen je na -46.612 ljudi. To sugeriše da je neto emigracija iz Srbije znatno niža nego što se obično navodi u medijama, posebno usled sve većeg udela kratkoročnih privremenih i cirkularnih migracija u skorije vreme, čak i u tradicionalne zemlje emigracije, poput Nemačke (za više pojedinosti o metodologiji koja je u ovom izveštaju korišćena za procenu salda međunarodnih migracija u Srbiji up. Arandarenko, 2021).

1.5.2 Unutrašnje migracije

Česte promene političkih granica u regionu bivše Jugoslavije, počev od 1991. godine, odrazile su se na dostupnost i kvalitet statističkih podataka ne samo o međunarodnim već i o unutrašnjim migracijama u Srbiji. Osim toga, oko 200 hiljada interno raseljenih lica koja su napustila Region Kosova i Metohije za vreme i nakon NATO bombardovanja 1999. godine (Commissariat for Refugees and Migration, 2021) u metodološkom smislu se tretira nedosledno u periodu između popisa 2002. i 2011. godine (Nikitović et al., 2015). To je bio jedan od faktora koji su našu analizu dosadašnjih trendova unutrašnjih migracija ograničili na period posle Popisa 2011. godine.

Pravci i intenzitet unutrašnjih migracija uslovljeni su regionalnim i podregionalnim razlikama. Posebno mesto ima sve dublji jaz između većih gradskih centara i ostatka zemlje u pogledu privrednog razvoja, diversifikacije i ponude radnih mesta, stanovanja, zdravstvene zaštite, sveukupnog kvaliteta života, kao i subjektivnog doživljaja mogućnosti za ostvarivanje ličnih životnih ciljeva. Brzorastuće metropolitansko područje Beograda i Novog Sada, koje čine dva najveća grada u Srbiji, predstavlja fokalnu tačku unutrašnjih migracionih priliva. Većinu drugih oblasti u zemlji već godinama karakteriše migracioni odliv, posebno u pograničnim i planinskim predelima Regiona Južne i Istočne Srbije i Regiona Šumadije i Zapadne Srbije. Ovaj obrazac unutrašnjih migracija duboko je ukorenjen u prethodnim periodima, ali je i pojačan procesom smanjenja i starenja populacije od devedesetih godina prošlog veka (Nikitović et al., 2015).

Prosečna starost populacije uključene u preseljavanja unutar Srbije je skoro 10 godina niža od prosečne starosti ukupnog stanovništva zemlje, pri čemu je uobičajeno najmobilnija grupa starosti 20–34 godine (Nikitović et al., 2015; Lukić, 2022). Žene tradicionalno češće menjaju prebivalište nego muškarci bez obzira na tip naselja, a prilikom selidbi na veću udaljenost sklonije su preseljenju u regionalne i oblasne centre (Nikitović et al. 2015). Glavni smer unutrašnjih migracionih tokova u zemlji – od planinskih i brdskih oblasti ka ravničarskim – takođe bi se mogao označiti kao migracije od juga ka severu. Nekada su to bile migracije mahom iz sela, naročito planinskih, u obližnje gradove, dok su danas, kada su demografski kapaciteti zaleđa splasnuli, najjači odlivi iz malih i srednjih gradova prema najvećim centrima u zemlji.

Unutrašnje migracije u Srbiji doprinele su daljoj depopulaciji, neravnoteži polnog sastava, opadanju i starenju radne snage, kao i gubitku ljudskog kapitala u brdskim i pograničnim oblastima, a

¹⁹ Nedavni popisi stanovništva u Srbiji značajno su potcenili broj srpskih emigranata, jer njihov fokus nije bio na onima koji borave u inostranstvu duže od godinu dana, već na stanovništvu koje uobičajeno boravi u zemlji. Emigranti nisu direktno intervjuisani, pa veliki broj njih nije mogao biti obuhvaćen samo intervjuisanjem njihovih rođaka ili komšija u zemlji.

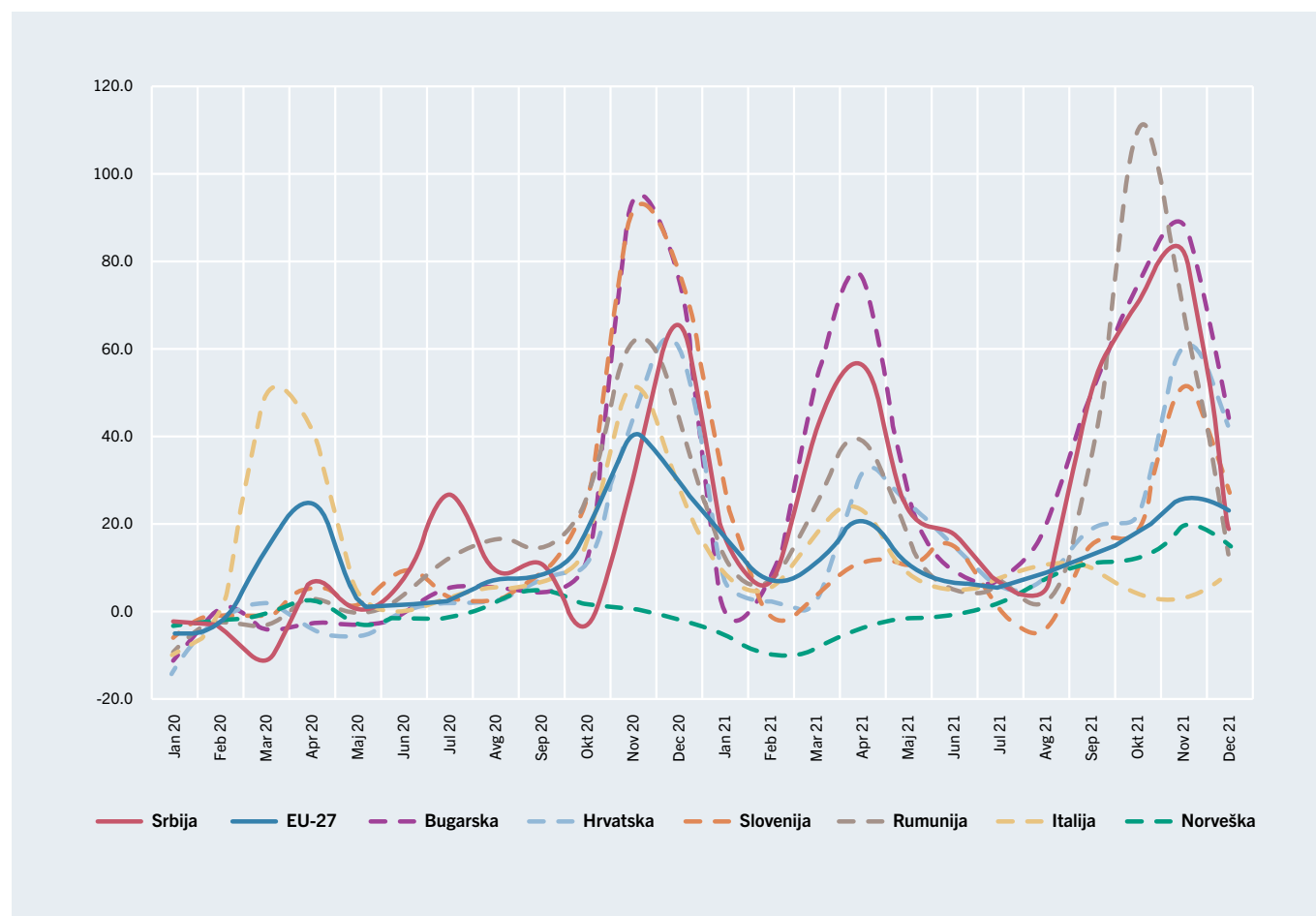
naročito u njihovim ruralnim sredinama. Pitanje prostorne neravnoteže u polnoj distribuciji stanovništva od posebne je važnosti za populaciju u optimalnom reproduktivnom dobu (20–39). Kako je proces maskulinizacije ove starosne grupe u 21. veku napredovao širom zemlje, posebno u industrijskim centrima koji su nekada ubrzano rasli, više žena nego muškaraca u dobi 20–39 godina ima samo u najnaseljenijim oblastima čija su sedišta najveći gradovi (Nikitović, 2016a). Takav prostorni obrazac ovog pokazatelja mogao bi da bude ozbiljan izazov za politike koje stimulišu porast broja rođenih i uopšte za održivi razvoj većine oblasti u dva južna regiona u Srbiji.²⁰

Najnoviji trogodišnji prosek stope neto migracije (2018–2020) bio je pozitivan u samo četiri od 25 oblasti u Srbiji. Sedišta tih oblasti su najveći gradovi, u kojima se nalaze i najprestižniji univerziteti u Srbiji. Međutim, izuzev Beogradske i Južnobačke oblasti (Novi Sad), njihova stopa neto migracije bila je niža od 1 na 1.000 stanovnika. S druge strane, najniže negativne stope neto migracije zabeležene su u tri pogranične oblasti, od kojih je jedna na istoku, jedna na zapadu,

a jedna na jugu, uz administrativnu liniju sa Regionom Kosova i Metohije.

1.6 Kriza izazvana pandemijom kovida-19 – prvi zaključci

Stanovništvo Srbije doživljava veoma snažan *uticaj pandemije kovida-19 u pogledu smrtnosti*. Mogu se prepoznati četiri talasa uticaja pandemije na mortalitet u periodu do kraja 2021. godine, slično kao u drugim evropskim zemljama. Međutim, prvi talas je kasnio za oko tri meseca u poređenju sa najizloženijim zemljama na početku pandemije (slika 4), verovatno kao reakcija na iznenadno ukidanje svih mera dvomesečnog karantina – jednog od najstrožih u to vreme u Evropi. U odnosu na prosek 2016–2019, ukupan višak umrlih²¹ u Srbiji dostigao je 12.521 (12,2%) u 2020. godini i 33.468 (32,7%) u 2021. godini, prema preliminarnim podacima Republičkog zavoda za statistiku (2022). Najveći viškovi umrlih bili su u decembru 2020.

Slika 4. Višak smrtnosti (%) u vreme pandemije kovida-19 u odnosu na prosek u periodu 2016–2019, Srbija i izabrane zemlje

Izvor: Preliminarni podaci iz baza Eurostat (2022) i SORS (2022).

²⁰ Dugoročne implikacije podregionalnih razlika u polnoj distribuciji stanovništva u vitalnom reproduktivnom dobu mogu se u potpunosti sagledati u trećem delu ovog poglavlja, koji predstavlja projekcije stanovništva na nivou oblasti do 2100. godine.

²¹ Višak umrlih se obično definiše kao broj umrlih od svih uzroka smrti tokom krize u poređenju sa očekivanim brojem umrlih tokom određenog perioda u prošlosti.

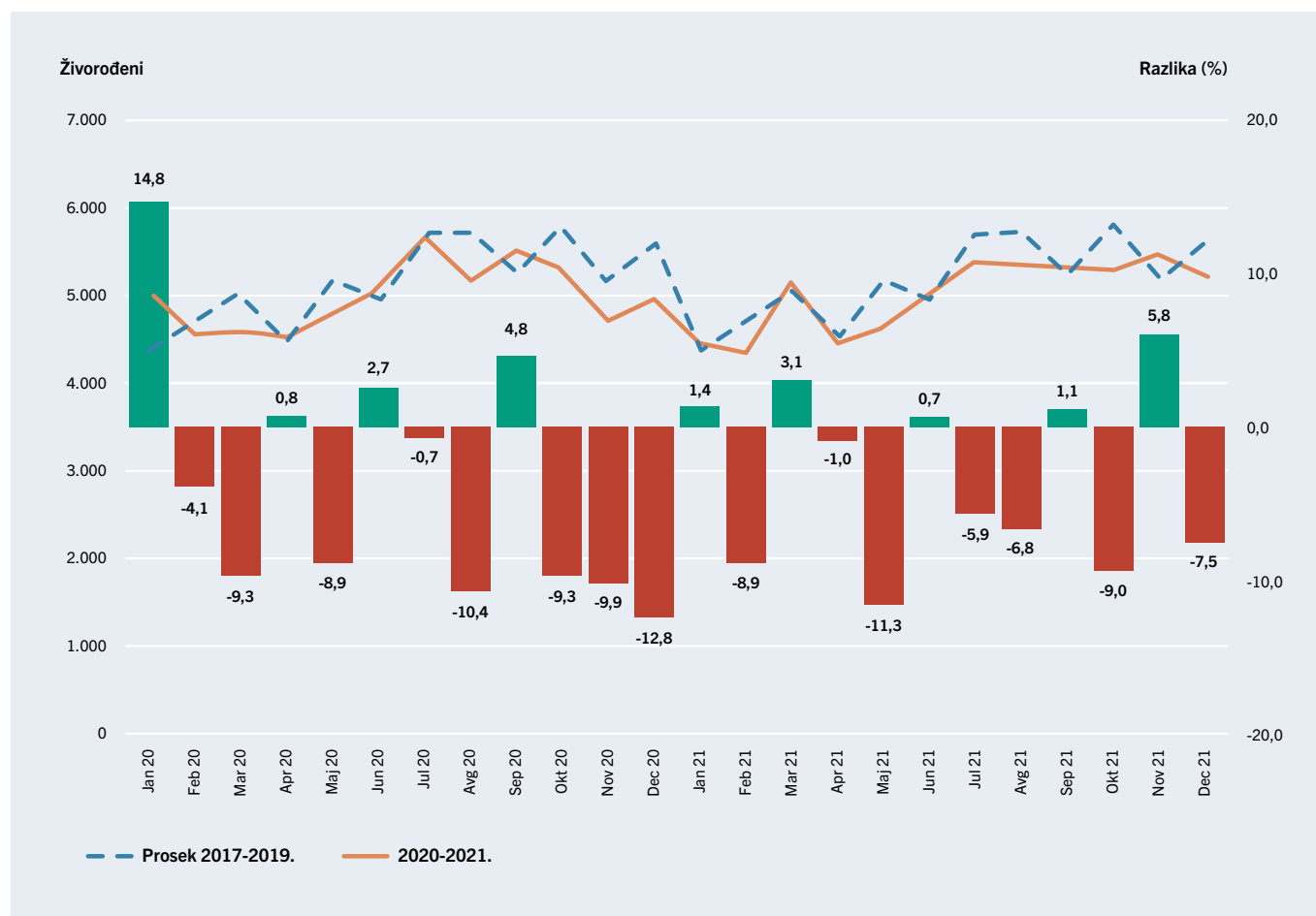
godine (65,6%) i novembru 2021. godine (82,1%). Osim u vreme prvog talasa, primetno je da raste nesklad u višku smrtnosti između Srbije i proseka za zemlje EU-27, pa je Srbija među zemljama sa najvećim viškom mortaliteta na kontinentu (većina tih zemalja su njeni susedi). Primetno je da se porast ovog odstupanja poklapa sa periodom kada je vakcinacija postala široko dostupna (posle drugog talasa). Nažalost, veoma niska stopa vakcinacije u Srbiji u tom periodu u odnosu na veći deo EU može biti jedan od razloga za to.

Očekivano, starosni i polni obrazac viška mortaliteta u Srbiji u periodu 2020–2021. godine liči na one u evropskim zemljama, što ukazuje na to da su pandemijom više pogođeni muškarci i starija populacija (Marinković i Galjak, 2021). Ipak, mnogo jači intenzitet ovog indikatora u Srbiji sugeriše da je, pored niske stope vakcinacije, takav ishod najverovatnije usko povezan sa lošim zdravstvenim stanjem stanovništva i zastarelim sistemom zdravstvene zaštite u poređenju sa većim delom EU. U svakom slučaju, pandemija kovida-19 bi trebalo da ima samo kratkoročni efekat na trendove mortaliteta, jer se ne radi o endogenom, strukturnom faktoru. Relativno brz oporavak stopa doživljenja trebalo bi da usledi po završetku pandemije, što je takođe uzeto u obzir u sledećem delu, koji predstavlja dugoročnu projekciju stanovništva Srbije.

S druge strane, *uticaj pandemije na broj živorođenih* ne može se procentiti tako jednostavno kao u slučaju umrlih. Pandemija svakako

nije izazvala *bebi-bum*, kao što su neki spekulisali s obzirom na dug i strog karantin na početku, ali ni toliki pad broja živorođenih da bi se on mogao označiti kao neka vrsta kraha rađanja specifičnog za pandemiju. U tom smislu je Srbija mnogo bliža zemljama južne Evrope koje su doživele najjače negativno dejstvo pandemije. Trendovi rađanja u većem delu Evrope kreću se u ciklusima pada i oporavka, slično ciklusima pandemije kovida-19, i sugerišu da bi to mogao biti obrazac rađanja tokom celog trajanja pandemije, iako sa manjim amplitudama kako se ona bliži kraju (Sobotka et al., 2021). Ipak, u dosadašnjem toku pandemije u Srbiji padovi broja živorođenih su izraženiji od porasta njihovog broja (slika 5). To ne iznenađuje jer se faktori koje istraživači obično povezuju sa manjim brojem rođenih tokom pandemije uglavnom odnose na veću neizvesnost u pogledu budućnosti, što je jedna od dobro poznatih determinanti niskog fertiliteta u Srbiji, sada samo pojačana.

Mobilnost stanovništva širom Evrope bila je *ozbiljno pogođena u prvim mesecima pandemije*. To je posebno uticalo na migrante iz Srbije i drugih tipično emigracionih zemalja u regionu, uglavnom na one sa kratkoročnim ugovorima o radu ili bez ikakvih regularnih ugovora o radu u najpopularnijim odredišnim zemljama. Zbog karantina i pada privredne aktivnosti značajan deo emigranata iz Srbije verovatno se vratio u zemlju na početku pandemije, ali o tome nema relevantnih procena. Uopšteno govoreći, migracioni tokovi između

Slika 5. Živorodeni u Srbiji u periodu 2020–2021. u odnosu na trogodišnji prosek (2017–2019)

Izvor: Preliminarni podaci iz baze SORS (2022).

Srbije i EU smanjeni su za najmanje četvrtinu prema statistici prvih boravišnih dozvola izdatih građanima Srbije 2020. godine (Eurostat, 2022). Međutim, tokovi su se očigledno oporavili nakon godinu dana opadanja, koje je zaustavljeno sredinom 2021. godine, kao što sugeriše analiza promene broja emigranata iz Srbije na osnovu alternativnih izvora podataka (Bauranov i Lin, 2021). Nedavni blagi porast populacije naših državljana koji borave u inostranstvu, prema ovom izvoru, ukazuje na to da će se pretpandemijski trendovi migracionih tokova verovatno nastaviti nakon početnog šoka izazvanog naglim zatvaranjem granica krajem prvog kvartala 2020.

1.7 Ljudski kapital – izražene razlike na podnacionalnom nivou

Demografski profil svakog savremenog društva već odavno prevazilazi jednostavni narativ o veličini populacije i njenoj polnoj i starosnoj strukturi. Međutim, kreatori javnih politika i šira javnost u zemljama koje se suočavaju sa depopulacijom i dugim periodima nedovoljnog rađanja, kao što je slučaj sa Srbijom, i dalje su više usredsređeni na puki broj stanovnika i opšte demografske stope, uprkos sve brojnijim istraživačkim nalazima koji ukazuju na to da određene karakteristike stanovništva, kao što su obrazovni nivo, veštine, dobro zdravlje i finansijsko blagostanje, mogu imati presudnu ulogu u oblikovanju demografskih obrazaca na duži rok. Upravo tu bi pojam *ljudskog kapitala* mogao da pomogne u boljem sagledavanju kompleksne prirode aktuelnih demografskih izazova u Srbiji, posebno kada je reč o razlikama na podnacionalnom nivou.

1.7.1 Obrazovna struktura stanovništva

Stepen stečenog obrazovanja je jednostavna, ali informativna zamenska mera nivoa ljudskog kapitala koja ukazuje na veštine i

prilagodljivost stanovništva. Ako se posmatraju tri šire grupe prema stepenu stečenog obrazovanja – nisko, srednje i visoko,²² Srbija se nalazi među evropskim zemljama sa najnižim udelom visokoobrazovanog stanovništva starosti 15–64 godine (20,6%). S druge strane, udeli stanovništva sa niskim (22,1%) i srednjim (57,3%) stepenom obrazovanja komparativno su znatno povoljniji, jer se po prvom kriterijumu Srbija nalazi u sredini evropske liste, a po drugom čak u gornjoj polovini (Eurostat, 2021a). I pored primetnih poboljšanja u obrazovnoj strukturi stanovništva Srbije u ovom veku, kao što se vidi u tabeli 2, čini se da će u narednom periodu najveći izazov i dalje predstavljati skroman udeo visokoobrazovanih stanovnika, uz i dalje relativno visok udeo niskoobrazovanih.²³

Prema poslednjim raspoloživim podacima na podnacionalnom nivou, većina stanovništva radnog uzrasta imala je srednji stepen obrazovanja, bez obzira o kom se regionu radi. Ostvareni napredak u stepenu stečenog obrazovanja stanovništva između 2002. i 2011. godine nije ublažio regionalne razlike. Region glavnog grada i dalje se odlikuje najpovoljnijom obrazovnom strukturom, jer skoro 30% lica radnog uzrasta ima tercijarno obrazovanje (tabela 2). To je blizu nacionalnog proseka najbolje rangiranih zemalja u vreme Popisa 2011. godine.

1.7.2 Indeks ljudskog razvoja na podnacionalnom nivou

Indeks ljudskog razvoja (Human Development Index – HDI) predstavlja široko prihvaćenu zamensku meru opšteg napretka u obrazovanju, zdravlju i životnom standardu stanovništva. Iako se Srbija prema sadašnjoj vrednosti HDI (0,806) nalazi među zemljama sa veoma visokim stepenom ljudskog razvoja, ona je tek malo iznad vrednosti (0,800) koja razgraničava dve grupe – zemlje sa visokim i zemlje sa veoma visokim stepenom ljudskog razvoja. Zaostaje za

Zemlja/region Stepen obrazovanja	Popis 2002.			Popis 2011.			Procena 2019.		
	nizak	srednji	visok	nizak	srednji	visok	nizak	srednji	visok
Republika Srbija	38,1	47,6	11,8	26,8	55,1	17,8	22,1	57,3	20,6
Beogradski region	23,0	54,6	20,4	14,5	55,5	29,6			
Region Vojvodine	38,6	50,2	10,2	27,8	56,6	15,4			
Region Šumadije i Zapadne Srbije	43,4	45,8	8,9	31,9	54,8	12,9			
Region Južne i Istočne Srbije	45,3	40,2	9,0	32,5	53,0	14,1			

Tabela 2. Stanovništvo Srbije starosti 15–64 godine prema najvišem stepenu stečenog obrazovanja (%), 2002, 2011, 2019.

Izvor podataka: SORS (2013, 2021a) za popisne godine; Eurostat (2021a) za procenu za 2019. godinu.

²² Nisko obrazovanje obuhvata manje od prvog ciklusa osnovnog obrazovanja te prvi i drugi ciklus osnovnog obrazovanja (nivoi 0–2), srednje obuhvata srednje obrazovanje i obrazovanje posle srednjeg koje nije visoko (nivoi 3 i 4), a visoko se odnosi na tercijarno obrazovanje (nivoi 5–8 prema klasifikaciji ISCED 2011, odnosno nivoi 5–6 prema klasifikaciji ISCED 1997).

²³ Detaljnija tumačenja pitanja obrazovanja sadržana su u poglavlju o obrazovanju.

većinom evropskih država, uključujući svoje susede, među kojima su samo Bosna i Hercegovina, Albanija i Severna Makedonija rangirane niže od Srbije (UNDP, 2021).

U ovom odeljku predstavljen je indeks ljudskog razvoja za Srbiju na podnacionalnom nivou (subnational Human Development Index – SHDI). Izračunat je prema metodologiji na kojoj se zasniva *Podnacionalna baza podataka o ljudskom razvoju* za 1.625 regiona u 161 zemlji u periodu 1990–2017. godina (Smits i Permanyer, 2019). U srednjem delu tabele 3 prikazan je HDI u 2019. godini po regionima i oblastima Srbije, uključujući i tri indeksa koji srazmerno doprinose njegovoj vrednosti – indeks očekivanog trajanja života, indeks obrazovanja i indeks bruto nacionalnog dohotka (BND).

Za razliku od Beogradskog regiona, jasno je da viši HDI Regiona Vojvodine u odnosu na dva južna regiona nije rezultat viših vrednosti sva tri indeksa od kojih se sastoji. To je posebno primetno kada se indeksi posmatraju na nivou oblasti. Ta distribucija sugerise da u nekim oblastima glavni demografski izazov nisu depopulacija ili starenje stanovništva, već unapređenje ostalih dimenzija ljudskog razvoja, i obrnuto. Uprkos niskom rangiranju prema indikatorima depopulacije, neke oblasti su visoko rangirane u pogledu ljudskog razvoja zbog dužeg životnog veka (npr. Zlatiborska oblast) ili višeg indeksa BND (npr. Borska oblast). S druge strane, Braničevska oblast je, i pored relativno visokog indeksa BND, nisko rangirana prema HDI zbog daleko najnižeg indeksa obrazovanja u zemlji. Drugim rečima, nova demografska realnost, koja podrazumeva smanjenje i starenje populacije, ukazuje da javne politike usmerene ka poboljšanju demografskog profila Srbije treba da omoguće da svaka oblast u zemlji unapređuje dimenzije ljudskog razvoja koje su za nju najrelevantnije. To bi bio značajan iskorak u odnosu na postojeću jednodimenzionalnu koncepciju javnih politika koja ne uvažava (pod)regionalne specifičnosti niti donosi jasne demografske efekte u većini oblasti u zemlji.²⁴

Ako isključimo region glavnog grada, HDI zemlje (0,767) odgovarao bi vrednostima za Latinsku Ameriku i Karibe (0,766). Osim toga, HDI većine oblasti nalazi se između proseka za Istočnu Aziju i Pacifik

(0,747) i proseka za Latinsku Ameriku i Karibe (0,766). Od 25 oblasti u zemlji, osam bi se nalazilo u donjoj polovini grupe visokog ljudskog razvoja. Beogradska oblast je jedina koja je na sličnom nivou kao neka država članica EU (Poljska), dok su ostale oblasti na sličnom nivou razvoja kao susedne zemlje Zapadnog Balkana koje su kandidati za članstvo u EU – Albanija, Bosna i Hercegovina i Crna Gora, ili kao zemlje Srednje i Južne Amerike, Bliskog istoka i Severne Afrike.

Izražene (pod)regionalne razlike u pogledu ljudskog kapitala, pre svega između glavnog grada i ostatka zemlje, moraju se na odgovarajući način uzeti u obzir pri formulisanju bilo koje politike usmerene ka prevazilaženju izazova depopulacije. Očekivana poboljšanja u smislu smanjenja podnacionalnih razlika u HDI predstavljala su suštinski element hipoteze o migracijama, posebno o unutrašnjim tokovima, u sledećem delu poglavlja, koji se odnosi na buduću populacionu dinamiku u Srbiji. Polazna tačka za taj proračun, ali i za analizu na podnacionalnom nivou u drugim poglavljima ovog izveštaja, bila je sledeća klasifikacija oblasti prema njihovim današnjim vrednostima HDI.

Raspodelili smo 25 oblasti Srbije u četiri grupe pomoću istog sistema fiksnih graničnih vrednosti za četiri kategorije postignuća u ljudskom razvoju koji je korišćen i u *Izveštaju o ljudskom razvoju za 2020. godinu* (UNDP, 2021), s tim što su granične vrednosti i nazivi grupa prilagođeni rasponu vrednosti koje HDI obuhvata u oblastima Srbije. Grupa *veoma visokog ljudskog razvoja* (iznad 0,800) obuhvata dve oblasti sa najviše stanovnika, koje predstavljaju jedinstveno, brzorastuće metropolitansko područje u zemlji (Beograd i Novi Sad). Grupa *višeg visokog ljudskog razvoja* (0,780–0,799) obuhvata oblasti čija su sedišta gradovi sledećeg nižeg ranga po veličini, od kojih se većina nalazi u Regionu Vojvodine, a samo jedna u Regionu Južne i Istočne Srbije (Niš). Grupa *srednje visokog ljudskog razvoja* (0,750–0,779) obuhvata većinu oblasti čija su sedišta gradovi srednje veličine širom zemlje. Grupa *nižeg visokog ljudskog razvoja* (ispod 0,750) uglavnom se sastoji od oblasti sa tradicijom iseljavanja, od kojih se sve osim jedne nalaze u Regionu Južne i Istočne Srbije.

Teritorija	Indeks očekivanog trajanja života	Indeks obrazovanja	Indeks BND	HDI	Mesto na svetskoj listi	Uporediva zemlja
Republika Srbija	0,855	0,782	0,777	0,806	64	
Beogradski region*	0,872	0,902	0,858	0,877	35	Poljska
Region Vojvodine	0,843	0,779	0,777	0,799	67	Sejšeli
Region Šumadije i Zapadne Srbije	0,859	0,730	0,714	0,765	84	Brazil
Region Južne i Istočne Srbije	0,847	0,723	0,709	0,757	88	Azerbejdžan

²⁴ To bi, takođe, bilo u skladu sa logikom EU fondova za regionalni razvoj i koheziju koji imaju za cilj da „reše probleme ugroženih područja, posebno ruralnih i onih koja pate od ozbiljnih i trajnih prirodnih ili demografskih nedostataka ... i da obrate posebnu pažnju na specifične poteškoće u oblastima na NSTJ nivou 3 i nivou lokalne administrativne jedinice” (Regulation EU, 2021: 45).

Viši visok ljudski razvoj						
Nišavska oblast	0,864	0,795	0,725	0,793	69	Albanija
Sremska oblast	0,845	0,756	0,774	0,791	69	Albanija
Šumadijska oblast	0,863	0,778	0,734	0,790	69	Albanija
Moravička oblast	0,866	0,752	0,755	0,790	69	Albanija
Severnobačka oblast	0,838	0,771	0,761	0,789	70	Kuba
Južnobanatska oblast	0,843	0,755	0,764	0,786	70	Kuba
Srednjobanatska oblast	0,832	0,758	0,757	0,781	73	Bosna i Hercegovina
Srednje visok ljudski razvoj						
Zlatiborska oblast	0,867	0,730	0,729	0,773	82	Severna Makedonija
Zapadnobačka oblast	0,832	0,759	0,731	0,773	82	Severna Makedonija
Borska oblast	0,833	0,687	0,803	0,772	82	Severna Makedonija
Pirotska oblast	0,850	0,724	0,746	0,771	82	Severna Makedonija
Severnobanatska oblast	0,817	0,734	0,743	0,764	84	Brazil
Kolubarska oblast	0,859	0,697	0,728	0,758	86	Ekvador
Rasinska oblast	0,862	0,716	0,701	0,756	88	Azerbejdžan
Raška oblast	0,858	0,742	0,671	0,753	88	Azerbejdžan
Niži visok ljudski razvoj						
Mačvanska oblast	0,844	0,709	0,700	0,748	91	Alžir
Pomoravska oblast	0,854	0,696	0,696	0,745	92	Liban
Podunavska oblast	0,835	0,732	0,674	0,744	92	Liban
Braničevska oblast	0,843	0,647	0,739	0,739	95	Tunis
Pčinjska oblast	0,845	0,718	0,658	0,737	99	Mongolija
Toplička oblast	0,841	0,699	0,679	0,736	99	Mongolija
Zaječarska oblast	0,844	0,690	0,673	0,732	101	Jamajka
Jablanička oblast	0,843	0,704	0,656	0,730	102	Jordan

Tabela 3. Regioni i oblasti Srbije rangirani prema Indeksu ljudskog razvoja u kontekstu svetske rang-liste za 2019. godinu

Izvor: proračuni autora na osnovu SORS (2013, 2021a, 2021b) i UNDP (2021). Vrednosti na podnacionalnom nivou su normalizovane da bi bile u skladu sa indeksima HDI za Srbiju u 2019. godini, koje je izradio UNDP.

* Beogradski region se poklapa sa Beogradskom oblašću u skladu sa administrativnom organizacijom prostornih jedinica u Srbiji.

2 Scenariji populacione dinamike – fertilitet, mortalitet i migracije u 21. veku

Depopulacija, u smislu smanjenja i starenja populacije Srbije, obično se tumači na nacionalnom nivou, uz malo ili nimalo nastojanja da se na odgovarajući način sagleda iz podnacionalne perspektive. Međutim, *depopulacija je u mnogo većoj meri regionalni i podregionalni demografski izazov nego pitanje na nacionalnom nivou*. Ipak, taj uzavoz se često zanemaruje ili mu se nepravilno pristupa u relevantnim strateškim dokumentima i aktima javnih politika. Cilj ovog dela poglavlja je da, pomoću tumačenja projekcija stanovništva na nivou oblasti u Srbiji, istakne važnost potrebe da se javne politike usmerene ka izazovu depopulacije prilagode podnacionalnim demografskim specifičnostima.

U ovom odeljku prikazaćemo *dugoročne projekcije stanovništva* po polu i starosti na nivou oblasti. Kroz scenarijski pristup obrađene su različite demografske perspektive u zavisnosti od potencijalno različitih putanja glavnih komponenata populacione dinamike (fertilitet, mortalitet i migracije). Nivo oblasti u Srbiji odgovara nivou NSTJ 3, označenom kao nivo „malih regiona za određene dijagnoze” prema klasifikaciji NSTJ (Eurostat, 2021c). Oblast se pokazala kao najstabilnija prostorna jedinica kod nas u pogledu varijabilnosti tokom vremena, zbog čega je ujedno i najniži prostorni nivo za izradu pouzdanih prognoza stanovništva. Vremenski horizont projekcija obuhvata dugoročni period, od 2020. do 2100. godine, slično postojećim projekcijama svetske populacije i stanovništva EU na nivou država (UN, 2019a, Eurostat, 2021b). Takav vremenski raspon približno odgovara prosečnom životnom veku ljudi u Jugoistočnoj Evropi, što omogućava poređenje dve skoro sasvim različite populacije – jedne koja se sastoji od predaka projektovanih kohorti i koja odražava ranije trendove u populacionoj dinamici, i druge koja se skoro u potpunosti sastoji od njihovih potomaka i koja je rezultat pretpostavki projekcija primenjenih na postojeću starosnu piramidu stanovništva. Na taj način mogu se u potpunosti sagledati efekti promena u fertilitetu, koji predstavlja suštinski važan dugoročni faktor promene stanovništva.

Zvanične procene stanovništva Srbije po polu i jednogodišnjim starosnim grupama na nivou oblasti na dan 31. 12. 2020. godine uzete su kao osnova za izračunavanje početne polno-starosne strukture stanovništva u projekciji (SORS, 2021a). Te procene zasnivaju se na Popisu 2011. godine i potonjim promenama strukture stanovništva usled rađanja, umiranja i unutrašnjih migracija od dana Popisa do kraja 2020. godine. S obzirom na to da tako dobijene procene ne uključuju efekte međunarodnih migracija, što posebno narušava njihovu validnost u oblastima izrazite emigracije, trebalo ih je korigovati tako što će se uključiti prethodno navedena procena salda međunarodnih migracija od 30. 9. 2011. (dan popisa) do 31. 12. 2020. godine.

Tri su scenarija buduće populacione dinamike u Srbiji: a) *osnovni scenario* – najverovatnija budućnost, bez ikakvog razmatranja uticaja određenih politika; b) *scenario visokog fertiliteta* – malo verovatna budućnost potpuno uspešnog sprovođenja politika usmerenih ka porastu rađanja; c) *scenario nulte migracije* – imaginarna budućnost u kojoj je bilans migracija jednak nuli, kao referentni slučaj za procenu efekta migracija (tabela 4). Sva tri scenarija uključuju istu pretpostavku o budućem mortalitetu zbog relativno stabilne promene te komponente,²⁵ kao i zbog toga što je ovo poglavlje usredsređeno na depopulaciju u Srbiji – koja je prevashodno uzrokovana dugim periodom niskog fertiliteta i negativnog salda migracija. To omogućava da se efekti fertiliteta i migracija procene nezavisno jedan od drugog tako što će se scenariji b) i c) uporediti sa osnovnim scenarijom.

Scenario	Fertilitet	Mortalitet	Migracije
Osnovni	Osnovna	Osnovna	Osnovna
Visok fertilitet	Visok fertilitet	Osnovna	Osnovna
Nulta migracija	Osnovna	Osnovna	Nulta migracija

Tabela 4. Pretpostavke u scenarijima populacione dinamike u Srbiji, 2020–2100.

2.1 Osnovni scenario

Osnovni scenario pretpostavlja relativno malo povećanje fertiliteta u budućnosti i sporo poboljšanje stopa doživljenja. Prilikom formulisanja pretpostavki o prirodnim komponentama promene stanovništva, oslonili smo se na probablističke modele korišćene u izradi aktuelnog izveštaja *World Population Prospects* (Perspektive svetskog stanovništva) Odeljenja za stanovništvo Ujedinjenih nacija (u daljem tekstu: model UN) (United Nations, 2019a). Na taj način smo izbegli subjektivne ocene tipične za pristup zasnovan na scenarijima. Buduće putanje stope ukupnog fertiliteta u osnovnom scenariju i očekivanog trajanja života pri rođenju u sva tri scenarija predstavljaju najverovatnije putanje iz njihovih intervala predviđanja dobijenih primenom modela UN.²⁶ S obzirom na ograničen kvalitet i dostupnost vremenskih serija podataka o migracijama i mnogo veću neizvesnost u pogledu njihovih budućih trendova,

²⁵ Uzet je u obzir kratkoročni efekat pandemije kovida-19.

²⁶ Za sve proračune u vezi sa projekcijama korišćen je nekomercijalni softver. Probabilističke simulacije putanja SUF i e0 kao metoda za formulisanje osnovnih scenarija fertiliteta i mortaliteta izvršene su pomoću R i njegovih paketa bayesTFR (Ševčíková et al., 2015) i bayesLife (Ševčíková i Raftery 2015). Za izračunavanje projekcija stanovništva po starosti i polu na nivou oblasti u Srbiji korišćen je Spectrum.

posebno na podnacionalnom nivou i na duži rok, u poređenju sa prirodnim komponentama promene stanovništva (rođenja i smrti), formulisana je samo jedna putanja budućih migracija. Teoretski koncept pod nazivom model *migracionog ciklusa*, kao specifično tumačenje teorije o migracijama pod uticajem faktora pritiska i privlačenja (*push and pull*) (Fassmann i Reeger, 2012), korišćen je za formulisanje dugoročne hipoteze o međunarodnim migracijama, dok je pretpostavka o unutrašnjim preseljavanjima zasnovana na analizi procesa urbanizacije u Srbiji (up. Antičić, 2021).

2.1.1 Pretpostavka o fertilitetu

Pretpostavka o fertilitetu u osnovnom scenariju rezultat je primene modela UN. Novija istraživanja na osnovu indeksa ljudskog razvoja sugerišu da je moguće preokrenuti negativnu korelaciju između privrednog razvoja i fertiliteta, koja je bila tipična za ceo 20. vek. To znači da privredni napredak može da dovede do viših stopa rađanja u najbogatijim društvima i da tako postane smernica razvoja za sve druge populacije sa niskim fertilitetom (Myrskylä, Kohler & Billari, 2009; Luci-Greulich & Thévenon, 2014). Mehanizam modela UN može se tumačiti tako da omogući svakoj zemlji da dostigne ciljnu stopu ukupnog fertiliteta i na osnovu sopstvenog iskustva i na osnovu iskustva drugih zemalja sa niskim fertilitetom u kojima je zabeležen oporavak stopa rađanja. U skladu s tim, model bi doveo do ciljnih vrednosti SUF od 1,53 do 2050. i 1,67 do 2100. godine u regionu Južne Evrope (United Nations, 2019b).

Pošto postojeći model UN prepoznaje samo teritoriju Srbije sa Regionom Kosova i Metohije, trebalo je modelirati SUF za teritoriju Srbije bez podataka za taj region. Model je prilagođen nižim nivoima teritorijalnih jedinica (regionima i oblastima) u skladu sa dostupnim skupovima istorijskih podataka. Za svaku oblast, medijana intervala predviđanja dobijenog primenom modela UN uzeta je kao prognozirana vrednost SUF tokom horizonta projekcije. Uopšteno posmatrano, ciljna vrednost SUF u 2100. godini za oblasti u kojima je SUF danas niža od 1,50 bila bi između 1,55 i 1,60, a za one u kojima je aktuelna SUF viša od 1,50, bila bi između 1,70 i 1,80. Model UN je pokazao da oblasti u Istočnoj Srbiji predstavljaju jezgro niske SUF u zemlji, tj. da je u tom području najmanji potencijal za pozitivnu promenu ovog indikatora. Nešto viša prognoza SUF odnosila bi se na okolne oblasti u Regionu Južne i Istočne Srbije i određene oblasti Vojvodine, dok je maksimalna ciljna vrednost SUF projektovana za zapadne i jugozapadne oblasti u Regionu Šumadije i Zapadne Srbije. Takvu prognozu podržavaju rezultati analize prostorne autokorelacije u odnosu na promenu SUF u periodu od 2002. do 2011. godine na nivou opština u Srbiji, koja je ukazala da su razlike u privrednom, istorijskom i kulturnom razvoju između podregiona zemlje bitno uticale na prostorne obrasce promene fertiliteta (Nikitović et al., 2019).

2.1.2 Pretpostavka o mortalitetu

Pretpostavka o mortalitetu u osnovnom scenariju formulisana je po istom principu kao i pretpostavka o fertilitetu. Ulazni podaci su prilagođeni u pogledu teritorijalnog obuhvata i izabranog nivoa administrativne podele (oblasti), a za svaku oblast, medijana in-

tervala predviđanja dobijenog primenom modela UN uzeta je kao osnovni scenario očekivanog trajanja života pri rođenju ($e0$) tokom horizonta projekcije. U početnom periodu projekcije uzet je u obzir kratkoročni efekat pandemije kovida-19. Izraženo kroz $e0$, najpre je došlo do smanjenja ovog indikatora u odnosu na prethodni period, a zatim do njegovog relativno brzog oporavka neposredno po prestanku pandemije u skladu sa prirodom uticaja egzogenih faktora. Uočeno smanjenje $e0$ iznosilo je u proseku 1,55 godina tokom 2020. godine, sa pretpostavljenim maksimalnim padom od 2,5 godina tokom očekivanog trajanja pandemije (oko 3 godine).

U zavisnosti od aktuelnog $e0$, povećanje vrednosti ovog indikatora za žene bi u periodu nakon kraja pandemije do 2100. godine iznosilo između 0,99 godina po deceniji (u severnim oblastima Regiona Vojvodine te istočnim delovima Regiona Južne i Istočne Srbije) i 1,06 godina po deceniji (u Beogradskom regionu, u većini oblasti Regiona Šumadije i Zapadne Srbije te u centralnoj oblasti Regiona Južne i Istočne Srbije (Niš)).

Kada je reč o muškarcima, povećanje $e0$ do kraja perioda projekcije iznosilo bi između 1,22 godine po deceniji (u većini oblasti Regiona Vojvodine, izuzev oblasti čije je sedište Novi Sad, te u istočnim delovima Regiona Južne i Istočne Srbije) i 1,37 godina po deceniji (u većem delu Regiona Šumadije i Zapadne Srbije, u Beogradskom regionu te u centralnoj oblasti Regiona Južne i Istočne Srbije (Niš)).

2.1.3 Pretpostavka o migracijama

Pretpostavka o međunarodnim migracijama obuhvata dva različita obrasca tokom horizonta projekcije. Prvi podrazumeva nastavak trenda negativnog migracionog bilansa Srbije u narednih 15 godina (2020–2035) usled rastuće potražnje za radnom snagom iz ovog regiona na tržištu rada EU i sporog poboljšanja životnog standarda građana Srbije. Nakon toga je pretpostavljena postepena transformacija migracionog profila zemlje od neto emigracije ka neto imigraciji, što je u skladu sa očekivanom promenom na osnovu novijih empirijskih podataka i koncepta *migracionog ciklusa* (Fassmann i Reeger, 2012).

I pored poznatog problema da popis stanovništva potcenjuje broj državljana Srbije koji borave u inostranstvu, popis je jedini izvor podataka koji omogućava analizu ranijih trendova u međunarodnim migracijama na nivou oblasti u Srbiji. Kao polaznu tačku za procenu sadašnje nepoznate prostorne distribucije emigranata koristili smo distribuciju emigranata po oblastima porekla prema rezultatima popisa 1991. i 2011. godine. Pretpostavili smo da je udeo najstarije emigracione zone u Istočnoj Srbiji u sadašnjem ukupnom negativnom migracionom saldu zemlje opao za 25–30%, u zavisnosti od oblasti. To se nije dogodilo samo zbog rastućeg udela drugih netradicionalnih područja emigracije na jugozapadu i jugoistoku zemlje (Penev i Predojević-Despić, 2012) te novih talasa emigracije iz većih gradskih centara širom Srbije, već i zbog smanjenog demografskog potencijala te zone (Nikitović et al., 2015).

Iz perspektive horizonta projekcije u ovom poglavlju (2020–2100), faze migracione tranzicije tumače se, prema modelu migracionog ciklusa, u odnosu na simboličku prelomnu tačku procesa tranzici-

je u Srbiji (2030–2035). Nakon toga bi trebalo da usledi tranziciona faza, tokom koje bi imigracija postepeno nadmašila emigraciju, što se poklapa sa pretpostavkom o migracijama u aktuelnim projekcijama EUROPOP 2019 (2019–2100) za države članice EU (Eurostat, 2021b). Za period do 2030–2035. hipoteza je formulisana po analogiji sa novijim podacima o intenzivnom iseljavanju koje je zadesilo većinu zemalja iz talasa proširenja na istok, uključujući Hrvatsku, neposredno nakon što su pristupile EU (Draženić et al., 2018). Pored toga, aktuelno ublažavanje imigracione politike prema Srbiji u glavnim odredišnim zemljama, poput Nemačke, ukazuje da je povećana emigracija moguća i u periodu neposredno pred pristupanje. Drugim rečima, pretpostavka o neto emigraciji u sledećih 10–15 godina teško bi se mogla izbeći, čak i u slučaju scenarija budućnosti Srbije van EU. To bi važno sve dok postoji izrazit jaz u životnom standardu između Srbije i većine popularnih evropskih destinacija za emigrante, kao i rastuća potražnja za radnom snagom u tim zemljama usled intenziviranja starenja stanovništva.

S obzirom na navedenu argumentaciju i na očekivano smanjenje migracionog potencijala Srbije usled starenja stanovništva, pretpostavili smo da će rast prosečne godišnje neto emigracije biti najviše 10%. To znači da bi sadašnja neto emigracija od -0,7 na 1.000 stanovnika (odnosno -5.029 ljudi godišnje) dostigla -0,8 u 2030. godini (odnosno -5.535 ljudi). Takva prognoza rezultat je prethodno formulisane pretpostavke o regionalnoj distribuciji ukupnog migracionog salda zemlje. Prema njoj, negativna stopa neto migracije bi porasla za 15% u odnosu na prosek za period 2018–2020. u svim oblastima koje nisu prepoznate kao tradicionalne zone iseljavanja, dok bi migracioni saldo u „vrućim emigracionim zonama“ (Penev i Predojević-Despić, 2012) ostao nepromenjen do 2030. godine.

U skladu sa postepenom transformacijom nacionalnog profila međunarodnih migracija posle 2030–2035, pretpostavili smo da će godišnji bilans međunarodnih migracija preći na pozitivnu stranu do 2050. godine, kada bi dostigao 0,5 na 1.000 stanovnika (ili 3.745 ljudi), odnosno 1,4 na 1.000 stanovnika (ili 9.364 ljudi) 2100. godine. Kao reper za definisanje ciljnih vrednosti uzete su projekcije EUROPOP 2019 koje celu EU implicitno vide kao zonu imigracije u budućnosti, uključujući i zemlje poput Hrvatske i Bugarske, koje trenutno beleže obrazac emigracije sličan onom u Srbiji (Eurostat, 2021b). Projektovane stope su rezultat hipoteze na podregionalnom nivou, koja podrazumeva da sve oblasti treba da dostignu barem nulti migracioni saldo do 2050, tj. da uđu u tranzicionu fazu prema modelu migracionog ciklusa. Najviša stopa pozitivnog migracionog salda, 1,1–1,2 na 1.000 stanovnika u 2050. i 2–2,5 u 2100. godini, javila bi se u oblastima u kojima su sedišta najvećih univerziteta u zemlji, u skladu sa strateškim nacionalnim ciljevima održivog razvoja stanovništva i smernicama za ravnomeran prostorni razvoj Srbije (up. Antonić, 2021).

Projektovano je da *neto stopa unutrašnjih migracija* postepeno opada tokom horizonta projekcije u svim oblastima u kojima se trenutno beleži negativan saldo unutrašnjih preseljavanja, prema jedinom scenariju migracija (osnovnom). Istovremeno, udeo metropolitanskog područja Beograda i Novog Sada, kao najizraženije zone doseljavanja, postepeno bi opadao u pozitivnom bilansu unu-

trašnjih migracija u zemlji. To bi se dogodilo na račun povećanja atraktivnosti drugih oblasti u skladu sa preporukama za razvoj gradskih centara u Srbiji (Antonić, 2021). Ova hipoteza je rezultat dva faktora. Prvi se odnosi na uspešno sprovođenje politika usmerenih ka regionalno ravnomernijem razvoju zemlje, što je jedan od strateških ciljeva održivog razvoja Srbije (GoS, 2008). Drugi je procena očekivanog smanjenja udela najaktivnijih starosnih grupa u migracionim tokovima u skladu sa trendom uočenim na početku ovog veka, čiji je uzrok smanjenje i starenje populacije (Nikitović et al., 2015).

Da bi se ostvarila pretpostavljena dinamika hipoteze o migracijama, utvrđene su tri referentne tačke tokom perioda projekcije – 2030, 2050. i 2100. godina. Za svaku od njih, stopa neto migracije po oblastima izražena je kao bilans migracija na 1.000 stanovnika u 2020. godini i izračunata na osnovu prethodno projektovanih stopa unutrašnjih i međunarodnih migracija. Stopa se linearno menja između referentnih tačaka, tako da postaje pozitivna u osam oblasti do 2050, u 13 oblasti do 2100, dok je 2020. godine bila pozitivna u svega tri oblasti. Pritom, ne očekuje se da će ijedna oblast premašiti stopu neto emigracije od -3 u 2050. i -1,9 u 2100. godini.

2.2 Scenario visokog fertiliteta

Scenario visokog fertiliteta odražava malo verovatnu budućnost u kojoj su u potpunosti ostvareni ciljevi postojeće *Strategije podsticanja rađanja*, što podrazumeva relativno brz rast stope ukupnog fertiliteta u Srbiji do 2050. godine s obzirom na empirijske podatke i očekivanja u pogledu budućih promena fertiliteta u evropskom kontekstu (Eurostat, 2021b). Najveći rast SUF predviđen je za prvih 15 godina projekcije. Iako scenario podrazumeva da će mere javnih politika trajati i duže od horizonta aktuelnog strateškog dokumenta, iskustva iz zemalja sa dugom tradicijom sprovođenja populacione politike ukazuju da su efekti na stope rađanja obično najveći u početnom periodu sprovođenja (Frejka i Gietel-Basten, 2016).

Strategija podsticanja rađanja je zanemarila različitosti na podnacionalnom nivou opisane u prethodnom delu, uz pretpostavku da se iste mere javnih politika mogu uspešno primenjivati na različitim nivoima prostorne organizacije i u različitim tipovima naselja u zemlji. To smo pokušali da prevaziđemo tako što smo uzeli u obzir razlike na podregionalnom nivou. Prognozirani rast SUF po oblastima bi do 2035. iznosio 20–40%, a u oba naredna perioda – 2035–2050. i 2050–2100. po 10–15%, u zavisnosti od vrednosti SUF koju je svaka oblast dostigla pre projekcije. Prema tome, raspon ciljnih vrednosti SUF po oblastima bio bi 1,70–1,85 u 2035, 1,9–2,1 u 2050. i 2,1–2,2 u 2100. godini. Ovaj obrazac je usklađen sa nacionalnom ciljnom vrednošću SUF od 1,85 posle 15 godina sprovođenja *Strategije podsticanja rađanja*, te sa potencijalnom vrednošću od 2,1 na duži rok (GoS, 2018: 16). Međutim, nema istraživačkih dokaza koji bi potkrepili pretpostavljenu vrednost SUF od 2,1 do polovine veka u svim oblastima. Takav zaključak zasnovan je na prepoznatim prostornim obrascima demografskih trendova u Srbiji u proteklih pola veka, u skladu sa teorijom difuzije socijalnih inovacija (Nikitović et al., 2016), kao i na novijim nalazima o vezi između fertiliteta

i privrednog razvoja na podnacionalnom nivou u evropskom kontekstu (Fox et al., 2019). Stoga je, kao i u *osnovnom scenariju*, najniža ciljna vrednost (SUF=1,9) u 2050. godini utvrđena za oblasti sa tradicionalno nižim fertilitetom u Regionu Južne i Istočne Srbije, dok bi se u područjima sa višim fertilitetom na zapadu i jugozapadu zemlje ta vrednost dostigla već u 2035. godini.

Verovatnoća ostvarivanja hipoteze o visokom fertilitetu procenjena je pomoću probabilističkog modela UN, koji je korišćen za formulisanje pretpostavke o fertilitetu u *osnovnom scenariju*. Verovatnoća iznosi 3–5% u 2050. i 2,5% u 2100. godini za oblasti sa trenutnom nižom vrednošću SUF, a do 2,5% u 2050. i manje od 1% u 2100. godini za oblasti sa trenutno višom vrednošću SUF.

3 Dugoročni pregled osnovnih demografskih indikatora – okvir za delovanje u domenu javnih politika

3.1 Osnovni scenario – najverovatnija budućnost

Prema osnovnom scenariju, sadašnji broj stanovnika Srbije (6,82 miliona) opao bi do 2050. godine za 1,4 miliona, odnosno za 21%. To svrstava Srbiju u prvih deset zemalja sveta (zajedno sa susednom Hrvatskom, Bugarskom i Rumunijom) u kojima se očekuje smanjenje broja stanovnika za više od 15% do 2050. godine, prema najnovijem izdanju izveštaja UN *Perspektive svetskog stanovništva* (United Nations, 2019b). Pad bi se nastavio i nakon toga, ali nešto sporijim tempom – ukupan broj stanovnika bi opao na 4,14 miliona u 2100. godini usled tranzicije u migracionom profilu zemlje od neto emigracije ka neto imigraciji, kao i usled blagog rasta stopa rađanja.

Iako bi pad ukupnog broja stanovnika u Beogradskom regionu do 2050. godine iznosio samo 3,8%, a u Regionu Vojvodine nešto manje od nacionalnog proseka (19,4%), Region Južne i Istočne Srbije izgubio bi trećinu stanovništva (33,4%), a Region Šumadije i Zapadne Srbije nešto manje od toga (28,5%). Najdrastičniji gubitak – preko 40% u odnosu na sadašnji broj stanovnika – projektovan je za oblasti koje karakterišu ili tradicionalna emigracija ili najveći udeo starijih građana ili oboje, a koje se sve nalaze u Jugoistočnoj Srbiji (tabela 5). Osim u Beogradskoj, pad manji od nacionalnog proseka prognozirani su samo u četiri oblasti. U tri oblasti razlog za takav ishod bio bi pretpostavljeni pozitivni saldo unutrašnjih migracija zbog atraktivnosti njihovih velikih gradskih centara – Novog Sada (pad za 7%), Niša (18%) i Subotice (19,4%), dok se Raška oblast (15,5%) od svih drugih oblasti razlikuje po mnogo mlađoj starosnoj strukturi i višim stopama fertiliteta.

Kada je reč o starenju stanovništva, kao procesu koji obično prati depopulaciju, projektovani trendovi se ne razvijaju tako jednostavno tokom horizonta projekcije kao trendovi ukupnog broja stanovnika. Koeficijenti starosne zavisnosti široko su korišćeni indikator starenja stanovništva koji na lako razumljiv način prikazuju prome-

ne u odnosima između osnovnih starosnih grupa ukupnog stanovništva – mladih (0–19 godina), stanovništva radnog uzrasta (20–64) i starijih (65 i više). Oni nam, zapravo, pružaju informaciju o demografskoj dimenziji odnosa između neaktivnog (mladog i starijeg) i aktivnog stanovništva (radnog uzrasta). Posmatrali smo tri pokazatelja – indeks starenja (odnos broja starijih i mladih), koeficijent zavisnosti starijih (odnos broja starijih i stanovništva radnog uzrasta) i koeficijent ukupne zavisnosti (odnos dveju neaktivnih grupa i stanovništva radnog uzrasta).

Bez obzira na to koji se koeficijent zavisnosti posmatra, posle rasta prognoziranih do 2050. godine očekuje se da njihova vrednost na nacionalnom nivou opadne do kraja veka. Postoje dva razloga za takav ishod – sadašnja starosna struktura stanovništva i prognozirana postepena tranzicija migracionog profila zemlje od neto emigracije ka neto imigraciji posle 2030–2035. godine. Prvi razlog se ogleda u uticaju velikih bebi-bum generacija na broj ljudi starosti 65 i više godina, koji će postepeno iščeznuti kada ta grupa dostigne svoj vekovni maksimum 2025. godine. Ipak, doći će do još jednog porasta broja starijih u periodu između 2045. i 2055. godine, ali privremenog karaktera, kao tzv. eho bebi-bum generacija, što će dovesti do toga da broj starijih bude sličan sadašnjem. Treba napomenuti da su čak i ta dva porasta broja starijih isključivo uzrokovana porastom u dva najveća grada u zemlji (Beogradu i Novom Sadu), za koje se očekuje da će nastaviti da privlače migrante, te u dva područja na jugozapadu i jugoistoku koja danas karakterišu mnogo mlađe stanovništvo u poređenju sa drugim delovima zemlje. Kontinuirano doseljavanje bi takođe uticalo na rast broja mladih u dva najveća grada u drugoj polovini veka, uprkos tome što bi stopa ukupnog fertiliteta do 2100. godine dostigla samo 1,7. To je najbolji dokaz da tzv. prosta reprodukcija nije neophodna za podmlađivanje starosnog sastava stanovništva ako postoji kontinuirani priliv migranata. Istovremeno, očekuje se da Borska oblast – jedna od predvodnica prve demografske tranzicije u zemlji (Nikitović et al., 2016) i središte tradicionalne emigracione zone (Penev i Pre-

Teritorija	2020.	2035.	2050.	2075.	2100.
Republika Srbija	6.824.935	6.038.158	5.389.485	4.570.716	4.139.863
Region Vojvodine	1.826.225	1.633.211	1.471.822	1.274.904	1.158.835
Reg. Šumadije i Zapad. S.	1.867.543	1.583.343	1.334.408	1.013.196	816.646
Region Južne i Istočne Srb.	1.450.033	1.184.769	966.233	687.741	505.500
Beogradski region/oblast	1.681.134	1.636.835	1.617.022	1.594.875	1.658.882
Zapadnobačka oblast	167.279	135.385	108.065	74.316	51.309
Južnobanatska oblast	272.975	239.511	211.965	175.836	148.954
Južnobačka oblast	614.460	590.240	571.238	545.449	543.175
Severnobanatska oblast	132.740	110.783	92.485	71.806	58.472
Severnobačka oblast	175.424	156.687	141.428	124.684	114.848
Srednjobanatska oblast	170.551	142.059	117.091	86.718	65.048
Sremska oblast	292.796	258.546	229.550	196.095	177.029
Zlatiborska oblast	259.215	209.971	162.252	98.317	55.385
Kolubarska oblast	159.266	135.861	114.384	88.440	76.832
Mačvanska oblast	271.059	224.192	180.720	126.273	88.751
Moravička oblast	194.978	166.123	140.344	109.056	95.611
Pomoravska oblast	190.944	156.248	131.740	102.813	84.053
Rasinska oblast	216.195	174.620	137.122	85.845	52.257
Raška oblast	299.696	276.000	253.321	217.575	192.245
Šumadijska oblast	276.190	240.328	214.525	184.877	171.512
Borska oblast	106.339	75.854	51.759	23.317	5.966
Braničevska oblast	158.834	122.306	94.084	59.091	35.431
Zaječarska oblast	102.725	77.107	59.294	39.416	29.158
Jablanička oblast	193.830	156.741	122.994	76.334	41.747
Nišavska oblast	354.436	315.723	290.731	265.009	260.779
Pirotska oblast	81.513	62.681	48.004	29.548	17.458
Podunavska oblast	179.891	143.919	112.104	70.094	39.433
Pčinjska oblast	191.397	165.781	136.301	91.646	55.740
Toplička oblast	81.068	64.657	50.962	33.286	19.788

Tabela 5. Prognoza ukupnog broja stanovnika regiona i oblasti u Srbiji prema osnovnom scenariju²⁷

Izvor: proračuni autora

²⁷ Svi projektovani brojevi prikazani u ovom odeljku odnose se na stanovništvo krajem godine.

dojević Despić, 2012) – izgubi svoje celokupno mlado stanovništvo do 2100. godine.

S druge strane, prognozirani obrazac smanjenja koeficijenta zavisnosti na nacionalnom nivou nakon 2050. godine ne odnosi se na sve niže nivoe prostornih jedinica. Od 25 oblasti u Srbiji, devet bi zabeležilo povećanje indeksa starenja, 12 povećanje udela starijeg stanovništva, 13 povećanje koeficijenta zavisnosti starijih, a 14 povećanje koeficijenta ukupne zavisnosti tokom celog veka. Većinu oblasti u kojima će indikatori starenja rasti čine oblasti u kojima je danas stanovništvo starije nego u drugim oblastima i u kojima je izraženo iseljavanje. Kada se uzme u obzir celokupan period pro-

jekcije, samo sedam oblasti bi do kraja veka imalo indeks starenja niži nego danas, a samo jedna bi imala niži koeficijent zavisnosti starijih. Ipak, povećanje vrednosti indeksa iznosilo bi manje od 15% u sedam oblasti, a više od jedne trećine u 14 oblasti, od čega bi četiri oblasti do 2100. godine zabeležile dvostruko veću vrednost indeksa nego danas. Najzad, dve od 25 oblasti bi već do 2050. imale veći broj starijih stanovnika nego stanovnika radnog uzrasta, a do 2100. godine njih osam, i to sve iz dva južna regiona (tabela 6). Ovo sugerise da bi održivost tog područja bila ozbiljno ugrožena, što bi doprinelo i daljem produbljanju već dubokog jaza između oblasti u pogledu stepena razvoja.

Teritorija	Udeo starijih lica				Indeks starenja				Koef. zavisnosti starijih lica				Koef. ukupne zavisnosti			
	2020	2035	2050	2100	2020	2035	2050	2100	2020	2035	2050	2100	2020	2035	2050	2100
Republika Srbija	21,4	23,7	27,1	24,0	1,11	1,25	1,45	1,15	0,36	0,41	0,50	0,43	0,69	0,74	0,84	0,81
Srbija – sever	20,3	21,8	25,4	22,4	1,03	1,10	1,30	1,03	0,34	0,37	0,46	0,40	0,67	0,71	0,81	0,79
Srbija – jug	22,6	25,9	29,3	27,4	1,19	1,44	1,67	1,43	0,39	0,46	0,55	0,51	0,71	0,78	0,88	0,87
Region Vojvodine	20,4	22,9	25,9	24,1	1,04	1,20	1,37	1,18	0,34	0,39	0,47	0,43	0,66	0,72	0,81	0,80
Region Šumadije i Z. Srbije	22,3	26,0	29,0	26,3	1,15	1,42	1,59	1,33	0,38	0,47	0,55	0,49	0,72	0,80	0,90	0,86
Region Juž. i Istočne Srbije	23,0	25,7	29,7	29,2	1,24	1,47	1,78	1,62	0,39	0,45	0,55	0,56	0,71	0,76	0,86	0,90
Beogradski region/oblast	20,2	20,7	24,8	21,2	1,02	1,00	1,24	0,94	0,34	0,35	0,45	0,38	0,67	0,71	0,82	0,78
Zapadnobačka oblast	22,7	26,5	30,2	30,9	1,27	1,59	1,84	1,83	0,38	0,47	0,57	0,59	0,68	0,76	0,87	0,91
Južnobanatska oblast	21,2	23,5	26,4	25,6	1,09	1,27	1,41	1,32	0,36	0,41	0,48	0,47	0,68	0,72	0,82	0,82
Južnobačka oblast	18,7	20,5	24,3	22,2	0,90	1,01	1,23	1,03	0,31	0,35	0,43	0,39	0,65	0,69	0,79	0,78
Severnobanatska oblast	21,4	24,1	26,8	26,8	1,16	1,35	1,53	1,44	0,36	0,42	0,48	0,49	0,66	0,72	0,80	0,83
Severnobačka oblast	20,4	22,7	25,6	24,0	1,07	1,19	1,36	1,18	0,34	0,39	0,46	0,43	0,65	0,72	0,80	0,79
Srednjobanatska oblast	21,4	25,0	27,8	28,3	1,11	1,35	1,53	1,50	0,36	0,44	0,52	0,53	0,69	0,77	0,85	0,89
Sremska oblast	20,9	24,4	26,5	24,0	1,09	1,31	1,40	1,17	0,35	0,43	0,49	0,43	0,67	0,76	0,83	0,80
Zlatiborska oblast	22,8	29,4	33,2	36,2	1,19	1,64	1,91	2,29	0,39	0,56	0,67	0,75	0,72	0,90	1,02	1,08
Kolubarska oblast	22,9	27,3	29,5	24,6	1,26	1,54	1,65	1,20	0,39	0,50	0,56	0,45	0,70	0,82	0,90	0,82
Mačvanska oblast	21,5	26,8	30,1	29,5	1,11	1,47	1,65	1,58	0,36	0,49	0,58	0,57	0,69	0,82	0,94	0,93
Moravička oblast	23,7	27,1	29,6	24,1	1,27	1,46	1,59	1,12	0,41	0,50	0,57	0,44	0,74	0,84	0,93	0,83
Pomoravska oblast	24,9	26,6	29,0	26,5	1,41	1,61	1,72	1,40	0,43	0,47	0,53	0,49	0,74	0,76	0,85	0,83
Rasinska oblast	24,9	28,6	33,6	34,5	1,41	1,76	2,13	2,18	0,44	0,52	0,66	0,69	0,74	0,82	0,97	1,01
Raška oblast	17,7	20,6	24,1	23,8	0,73	0,94	1,13	1,09	0,31	0,36	0,44	0,44	0,73	0,74	0,83	0,84
Šumadijska oblast	22,5	24,7	27,4	23,8	1,21	1,42	1,55	1,20	0,38	0,43	0,50	0,42	0,70	0,73	0,82	0,77
Borska oblast	25,9	30,9	37,6	75,8	1,56	2,18	2,91	-	0,45	0,56	0,76	3,13	0,74	0,82	1,02	3,13
Braničevska oblast	25,3	27,3	32,3	35,0	1,44	1,71	2,14	2,28	0,44	0,48	0,61	0,71	0,75	0,76	0,90	1,02
Zaječarska oblast	29,3	29,6	32,9	28,0	1,88	2,06	2,18	1,54	0,53	0,53	0,63	0,52	0,81	0,79	0,93	0,86
Jablanička oblast	22,1	26,0	30,8	38,9	1,17	1,50	1,95	2,85	0,37	0,46	0,58	0,82	0,69	0,76	0,87	1,11
Nišavska oblast	22,8	23,5	26,4	22,6	1,24	1,25	1,43	1,08	0,39	0,41	0,48	0,40	0,70	0,73	0,81	0,77
Pirotska oblast	26,6	29,4	33,1	35,8	1,64	1,85	2,17	2,43	0,47	0,54	0,64	0,72	0,75	0,83	0,93	1,02
Podunavska oblast	22,3	25,9	31,0	37,0	1,18	1,52	1,90	2,57	0,38	0,46	0,59	0,76	0,70	0,75	0,90	1,06
Pčinjska oblast	16,4	22,4	27,5	35,3	0,74	1,14	1,62	2,17	0,27	0,39	0,50	0,73	0,62	0,72	0,80	1,06
Toplička oblast	23,4	25,9	28,9	35,0	1,21	1,34	1,60	2,10	0,41	0,47	0,55	0,73	0,75	0,83	0,89	1,07

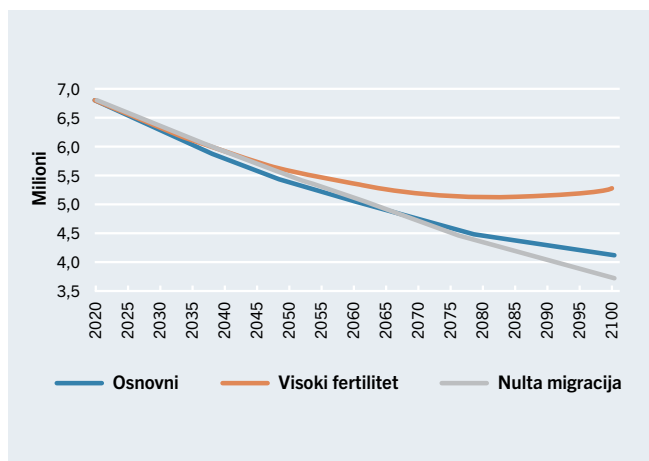
Tabela 6. Indikatori starenja stanovništva po regionima i oblastima Srbije, 2020–2100, osnovni scenarij

Izvor: proračuni autora

3.2 Između poželjne i fiktivne budućnosti – scenariji visokog fertiliteta i nulte migracije

Razlike između severa i juga Srbije u prognoziranom demografskim indikatorima, koje su приметne već u osnovnom scenariju, još su jasnije izražene u scenariju visokog fertiliteta. To je jedini od tri izložena scenarija u ovom poglavlju koji prognozira povećanje ukupnog broja stanovnika (slika 6), ali tek posle 2080. godine i usled višedecenijskog rasta stope ukupnog fertiliteta, koja u većini oblasti dostiže oko 2 već do 2050. godine, a potom konvergira ka teorijskom nivou proste reprodukcije (2,1) do kraja veka.

Sporiji trend pada ukupnog broja stanovnika do 2050. godine, u poređenju sa osnovnim scenarijem, jasno se uočava samo u oblastima čija su sedišta najveći gradovi. Iako bi se posle 2050. godine pad usporio u većini oblasti zbog permanentno visoke stope ukupnog fertiliteta (blizu nivoa proste reprodukcije ili na tom nivou), jedne dve oblasti koje bi imale više stanovnika nego danas bile bi one čija su sedišta Beograd (za 19,2%) i Novi Sad (11,3%). To upućuje na nedvosmislen zaključak: *Malo verovatna budućnost sa današnjeg demografskog stanovišta, koja pretpostavlja prilično brz rast stope ukupnog fertiliteta u naredne tri decenije, za kojim bi usledilo pola veka stabilno visokog fertiliteta (što bi omogućilo da se jedna generacija žena potpuno zameni drugom), ne bi povratila aktuelni broj stanovnika na nacionalnom nivou, već samo u područjima koja su u stanju da privuku migrante.*

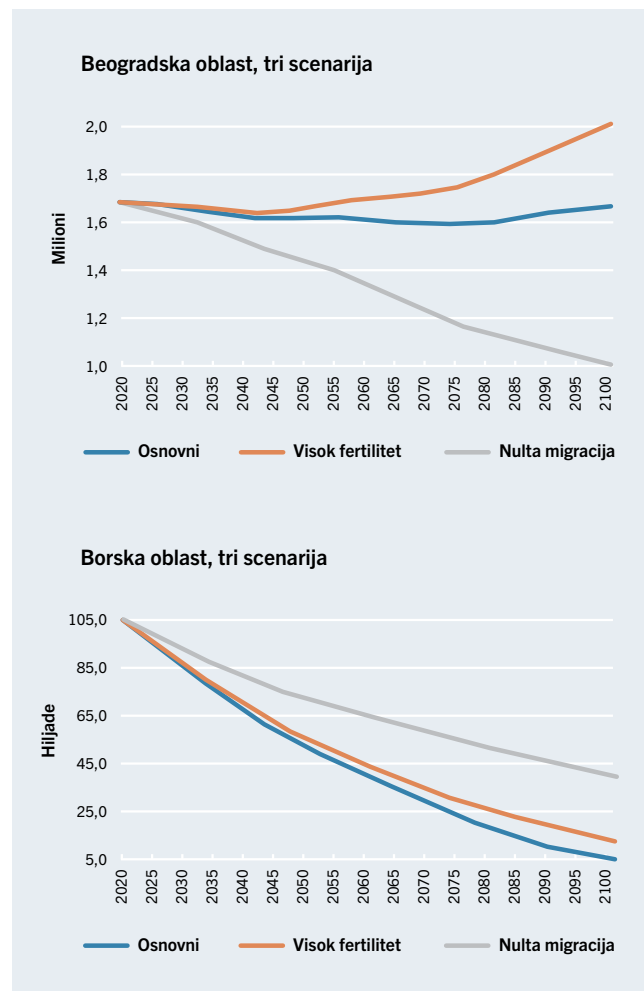

Slika 6. Ukupan broj stanovnika Srbije, 2020–2100, prema tri scenarija

Izvor: proračuni autora

Štaviše, budućnost koja podrazumeva visok fertilitet ne bi donela bitniju razliku u odnosu na osnovni scenario u oblastima sa većim udelom starijih ili naglašenom neravnotežom polnog sastava stanovništva u optimalnom reproduktivnom periodu zbog stalnog iseljavanja. Slika 7 na jezgrovit način prikazuje ta dva tipa oblasti pomoću dva ekstremna slučaja – Beogradske i Borske oblasti. S druge strane, *scenario nulte migracije* imao bi mnogo jači efekat na oba tipa oblasti, ali u suprotnom smeru. Kada se uporede slika 6 i slika 7, sledi jasan zaključak: *Uticaj migracija je od mnogo većeg značaja za*

podnacionalne prostorne jedinice nego za sam nacionalni nivo. Drugim rečima, politike usmerene ka podsticanju rađanja na kraju će, mada posle veoma dugog perioda, imati efekta na nacionalnom nivou, ali na račun većine oblasti koje su pogođene iseljavanjem i rapidnim starenjem stanovništva. To znači i da politike podsticanja rađanja neće imati skoro nikakvog efekta u većini područja zemlje ako ne budu usaglašene sa politikama usmerenim ka ravnomernijem prostornom razvoju kako bi se smanjili izraženi jazovi između oblasti u bilansu migracija.

Slika 7. Ukupan broj stanovnika Beogradske i Borske oblasti, 2020–2100, prema tri scenarija

Izvor: proračuni autora

Kada je reč o starenju stanovništva, prognozirani indikatori donose i dobre i loše vesti. *Budućnost koja podrazumeva visoki fertilitet* može da donese određene koristi, u poređenju sa osnovnim scenarijem, ali bi one mogle biti vidljive tek krajem veka, i to samo u malobrojnim oblastima, zbog same prirode uticaja rasta fertiliteta na starosnu strukturu. Potrebno je najmanje 20 godina da prva projektovana novorođenčad uđu u grupu stanovništva radnog uzrasta i da počnu da smanjuju ekonomski pritisak. Do tada, i oni sami doprinose „teretu“ koji nosi ekonomski aktivno stanovništvo. Štaviše, pošto je prognozirano da stope ukupnog fertiliteta brzo rastu do polovine veka i da ostanu visoke do kraja projekcije, projektovane kohorte novorođenih bi, u zavisnosti od oblasti, više doprinele po-

stepenom rastu ili sporijem padu broja mladih nego broja stanovnika radnog uzrasta. Iz tog razloga bi koeficijent ukupne zavisnosti samo u trećini oblasti bio niži nego u osnovnom scenariju, i to tek do 2100. godine. Ipak, ovo je skoro isključivo uzrokovano trendom smanjenja broja starijih. To potvrđuju prognoze koeficijenta zavisnosti starijih i indeksa starenja. Kada je reč o ovom prvom, sve oblasti bi 2100. godine imale značajno niže vrednosti u scenariju visokog fertiliteta nego u osnovnom scenariju. Što se tiče indeksa starenja, prema scenariju visokog fertiliteta, 2050. godine nižu vrednost nego danas zabeležilo bi devet oblasti, a 2100. godine čak 21 od 25 oblasti.

Scenario nulte migracije bi do 2050. godine nedvosmisleno doveo do nižeg koeficijenta zavisnosti starijih nego scenario visokog fertiliteta ili osnovni scenario u svim oblastima osim u njih nekoliko koje odlikuje stabilno pozitivan migracioni saldo. Međutim, dugoročni efekat visokih stopa rađanja preokrenuo bi taj obrazac, pa bi 2100. godine 20 od 25 oblasti (sve osim onih snažno pogođenih odseljavanjem) imalo niži koeficijent zavisnosti starijih u slučaju budućnosti visokog fertiliteta nego u scenariju nulte migracije. Međutim, ako se na isti način upoređi koeficijent ukupne zavisnosti, vidi se da bi krajem veka samo 12 od 25 oblasti imalo niže vrednosti u scenariju visokog fertiliteta zbog stabilnog rasta broja mladih. Najmanji porast indeksa starenja tokom celog perioda projekcije, prema scenariju nulte migracije, desio bi se u oblastima koje su jako pogođene iseljavanjem. Za razliku od scenarija visokog fertiliteta, samo bi pet oblasti 2100. godine iskusilo nižu vrednost indeksa nego danas.

3.3 Smernice za kreatore javnih politika

Opšte je poznata činjenica da se stanovništvo u Srbiji smanjuje i da demografski stari. Stoga ne čudi da je jedna od osnovnih poruka ovog poglavlja da će ukupan broj stanovnika Srbije najverovatnije opasti za petinu do 2050. godine ili za dve petine do kraja veka ako se ne budu sprovodile nikakve mere javnih politika u domenu demografskog razvoja. Druga konkretnija poruka ukazuje na višeslojnu prirodu depopulacije kod nas i otkriva da u njenoj srži nije samo nizak nivo demografskog razvoja, već i njegova izražena prostorna neravnomernost. To potvrđuje indeks ljudskog razvoja koji je u Srbiji na nivou indeksa za Latinsku Ameriku i Karibe, ako se isključi oblast glavnog grada, koja je u tom pogledu jedina slična nekoj državi članici EU (Poljskoj).

Ovde dolazimo da suštinske poruke poglavlja – da je depopulacija u Srbiji, pre svega, regionalno i podregionalno pitanje. Upravo se taj aspekt u suočavanju sa demografskim izazovima upadljivo zanemaruje u postojećim strategijama i zakonskim rešenjima. U nekim regionima i oblastima glavni demografski izazov nije sama depopulacija ili starenje, već unapređenje drugih dimenzija ljudskog razvoja, i obrnuto. Ako se ova konstatacija uzme u obzir, kreatori javnih politika mogli bi da odgovore na problem depopulacije daleko delotvornije nego u slučaju uobičajenog pristupa koji se temelji na nacionalno uprosečenim pokazateljima. Čak ni malo verovatna budućnost sa današnjeg demografskog stanovišta, koja

pretpostavlja prilično brzo dostizanje nivoa rađanja bliskog prostoj reprodukciji i njegovo održavanje do kraja veka, ne bi povratila aktuelni broj stanovnika na nacionalnom nivou, već samo u područjima koja su u stanju da privuku migrante.

Štaviše, očekuje se širenje jaza između severa i juga zemlje prema indikatorima demografskog i ljudskog razvoja. Grupa oblasti u Regionu Južne i Istočne Srbije izgubila bi do 2050. godine najverovatnije između 40% i 50% svog stanovništva. Ako se nastave postojeći trendovi u stopama rađanja i doživljenja (što podrazumeva njihovo blago poboljšanje), 18 od 25 oblasti u Srbiji bi do 2100. godine izgubilo više od polovine svog stanovništva i pored očekivane transformacije migracionog profila zemlje od neto emigracije ka neto imigraciji posle 2030–2035. godine. Borska oblast bi čak dočekala kraj ovog veka bez mladog stanovništva, što je već sada slučaj sa nekim naseljima u tom području. Čak i kada bi se ostvario scenario visokog fertiliteta, koji podrazumeva idealno sprovođenje politika usmerenih ka povećanju broja rođenih, u 12 od 25 oblasti bi se broj stanovnika više nego prepolovio do 2100. godine.

Goruća tema negativnog bilansa migracija ima mnogo veći značaj za određena područja nego za nacionalni nivo. U tom smislu su se unutrašnje migracije pokazale kao teži izazov za veliku većinu oblasti. Preciznije, scenario visokog fertiliteta bi mogao imati pozitivne efekte na ukupnu populaciju Srbije, i to nakon veoma dugog perioda, ali uz visoku cenu po većinu oblasti sa niskim ljudskim kapitalom koje su pogođene kontinuiranim odseljavanjem stanovništva. Pritom, oblasti čija sedišta predstavljaju najveći gradovi Srbije mogle bi da održe broj stanovnika, pa i da ga značajno povećaju, čak i ako ne dostignu stope rađanja potrebne za zamenu generacija. To ujedno znači i da bi politike usmerene ka podsticanju rađanja trebalo da budu podržane politikama koje bi doprinele smanjenju izrazitih jazova između oblasti u bilansu migracija kako bi moglo da se očekuje ikakvo poboljšanje demografskih indikatora u većini područja u zemlji.

Najzad, ovo poglavlje sugerše da holistička strategija odgovora na implikacije demografskih promena u Srbiji ne treba da obuhvati samo pokretače niskog fertiliteta i nepovoljnih migracionih obrazaca, nego i sve tri dimenzije indeksa ljudskog kapitala. Iz tog ugla gledano, u većini oblasti u zemlji, sama depopulacija ili starenje stanovništva se možda više neće smatrati glavnim demografskim izazovima.